

Ք Ր Ո Ն Ի Կ

— 00 —

Մահ կոմսուհի տը Նոայլի. — Կոմսուհի Աննա տը Նոայլ որ քանի մը օր առաջ վախճանեցաւ, օտարուհի մըն էր (հայրը՝ Պրանքովան ուսմէն իշխանական գերդաստանէն, մայրը Միւզիւրիւս յոյն հին ընտանիքէն), որ մանկութենէն Փրանսական մշակոյթով սնած, յետոյ Փարիզ հաստատուած ու կոմս Մաթիէօ տը Նոայլի հետ ամուսնացած, նուիրուեցաւ Փրանսական դրականութեան — ինչպէս իրմէ առաջ՝ յոյն Մորէասը: Տարբեր Մորէասէն, որ՝ ձեւի մանրակրկիտ յղկման հետամուտ՝ խտացած ու նրբարուեստ բանաստեղծութիւն մ'արտադրեց, (սկսած՝ խորհրդապաշտ դպրոցի հիմնադիրներէն մին ըլլալով ու հետզհետէ վերադառնալով դէպ ի Փրանսական հարազատ դասական գեղեցկագիտութիւնը, դէպ ի Ռասինի ու Ռոնսարի « միջերկրականեան » վճիտ, չափասէր ու ժուժկալ արուեստը), Տիկին տը Նոայլ եղաւ ինքնեկ յորդարուիս ներշնչման քերթող մը, խորին զգացումի ու մանաւանդ հրաւառ զգայականութեան աւիւնոտ երգիչ մը, որուն մէջ յոյն — լատին արիւնին ու ճաշակին կը խառնուէր ու կը գերակշռէր Արեւելքի ոգի մը, Երգերգոցի եւ Մուսլաքաթներու Արեւելքին հեշտական ու բուռն, թեւաւոր ոգին: Բաղդը իրեն շոյալած էր իր բոլոր շնորհքները, գեղեցկութիւն, հարստութիւն եւ մեծ ռազանդ մը որ մերթ մինչեւ հանճար կը բարձրանար. իր կեանքը ամենազգի վայելքներով լի եղաւ, չքեղ, չողջողուն, լոյսով ու փառքով ողողուած հազ-

ուադէպ կեանք մը: Իր քերթուածներու եօթ հատորները — Անհամար սիրտը, Օրերուն հովանւոյն տակ, Շլացումները, Ոգջերն ու մեռելները, Յաւերժական ուժերը, Սիրոյ երգերը, Տառապելու պատիւը, եւ քանի մը վէպերը, ուր բանաստեղծը նորէն կը տիրէ, բայց ուր, մանաւանդ Նոր Յոյսը վէպին մէջ, անոր կը միանայ կեանքը հոգեբանօրէն դիտող ու ըմբռնող ինքնատիպ ու վառ արձակագիր մը, ժամանակակից մեծագոյն Փրանսացի դրագէտներուն ու քննադատներուն հիացումը գրաւեցին ու իրեն տուին Փրանսական նոր բանաստեղծութեան առաջնակարգ տեղերէն մին: Խայթիչ ու լեղի Միրաօն իսկ, որ քիչ գրողի կը հաւնէր, եւ որ մանաւանդ կին — գրողներուն շատ բարեկամ չէր, խանդավառ յօդուածի մը մէջ իր անվերապահ սքանչացումը յայտնեց այն մեծ բանաստեղծին համար զոր կը գտնէր Տիկին տը Նոայլի մէջ: Մոռիս Պարէսի պէս հեղինակաւոր ու դժուարահաճ դրագէտ մը կը յայտարարէր թէ անհրաժեշտ էր « հանճար » բառով որակել այդ կնոջ քերթուածներուն մէջ փայլատակող ուժը, եւ անոր բանաստեղծութիւններէն մէկ քանին այդ ժամանակաշրջանի գեղեցկագոյնները կը հոչակէր: Պելճիքական Ակադեմիան Աննա տը Նոայլը իրեն անդամ ընտրեց եւ Փրանսական կառավարութիւնը անոր շնորհեց Պատուոյ Լեգէոնի քօմանտօրի աստիճանը, զոր ոչ մէկ կին զեռ ստացած էր:

Ան եղաւ ուսմանթիկ մեծ երգիչ մը, ո'չ թէ

հետեւելով այդ անուամբ ծանօթ գրական դրսի-
րոցին, այլ որովհետեւ իր խառնուածքը զինք
կը մղէր ու կարող կը դարձնէր Լամարթինի,
Հիւկոի, Տիկին Տէպորտ — Վալմորի մեծաշունչ
քերթութիւնը՝ անձնական աշխարհայեացքով
մը, սեփական երաժշտութեամբ մը, ինքնայա-
տուկ շնչողով մը վերազարթեցնելու. այդ ու-
մանթիկը հոգեկան ու գեղեցկագիտական կա-
պեր ալ մերթ ցոյց կուտար Արեւելքի տարփա-
կէղ բոցաթուիչ քերթողներուն ու մերթ նաեւ՝
Վիյոնին, Ռոնսարին, Վերլէնին, ամենէն
« Ֆրանսացի » բանաստեղծներուն հետ։ Ան եր-
գեց կեանքի աստուածային պարգեւին հրաշալի
քաղցրութիւնը, աշխարհի բիւրազան խորհրդ-
գաւոր արբեցուցիչ գեղեցկութիւնը, սիրոյ խե-
լայեղիչ ու երանաւետ այրումները, ու նաեւ
մահուան սոսկումը, ու վերջ ի վերջոյ թաղծա-
գին հաշտութիւնը մահուան հետ, դառն համա-
կերպումը անոր մօայլ ամենագորութեանը։

Երբ զգաց որ իրիկունը կը մօտենար եւ թէ
իր դէպ ի քայքայում դիմող անձը պիտի չկա-
րենար այլ եւս մշտայադթ դիցուհիի իր ճառա-
գայթարձակ ճակատագիրը կրել ամուր ու
թարմ ձեռքերով, մեռաւ յանկարծ, առանց
գրեթէ հիւանդ ըլլալու, մեռաւ՝ ծերութեան
տկարութիւնն ու տխրութիւնը չճանչնալու հա-
մար, լուսողող ու բուռն կեանքէ մը նետուելով
մահուան խաւարին ու խաղաղութեան մէջ,
թողով յիշատակ մը եւ գործ մը որոնց լոյսն
անչէջ պիտի մնայ յաւիտեան։

Մեր մէջ քիչ ծանօթ է Տիկին տը Նոայլի
բանաստեղծութիւնը, ոչ մէկ յօդուած գրուած
է անոր մասին, ոչ մէկն անոր քերթուածներէն
խարգմանուած է հայերէն. եւ սակայն մեր լեզ-
ուով ի՞նչքան աղուոր կրնայ վերարտադրուիլ
այդ թրթռուն, լուսայեղց, լայնաշունչ քնա-
րերգութիւնը։ Թող այս քանի մը տողերը հայ
գպրութեանց յարգանքի ու սուգի ողջոյնն ըլ-
լան գերեզմանին առջեւ այդ մեծ քերթողուհ-
ւոյն որ արիւնով Յոյն ու Ռումէն էր, արուես-
տով Ֆրանսացի, բայց որուն գործը մարդկային
սրտին հզօրագոյն արտայայտութիւններէն մին

է եւ որոշ խնամութիւն մըն ալ ունէի մեր հի-
նաւուրց Արեւելքի խորունկ հոգւոյն հետ։

Մահ Սպիրիտոն Մեղիքեանի եւ Նար — Դո-
սի. — Մենք այս վերջին ամիսներուն մէջ կոր-
սընցուցինք երկու թանկագին հայ դէմք, Սպի-
րիտոն Մեղիքեան երաժիշտը եւ Նար — Դոս վի-
պասանը։

Սպիրիտոն Մեղիքեան Կովկասի մէջ լաւա-
գոյն աշակերտն եղաւ Կոմիտաս վարդապետին,
որուն գործին ամենէն հարազատ շարունակողը
հանդիսացաւ անոր մտաւոր խաւարումէն յե-
տոյ։ Գէորգեան Ճեմարանի մէջ իր ուսումն ա-
ւարտելէ եւ Կոմիտասի դասերէն հայ երաժըշ-
տութեան ճաշակն ստանալէ եւ ոգին ըմբռնելէ
յետոյ, ան գնաց Գերմանիա երաժշտական գի-
տութեան իր պաշարը ճոխացնելու։ Պերլին
մեկնելէ առաջ, ան արգէն սկսեր էր աւտագրել
երաժշտական գործեր, ոչ այնքան՝ հայ ժողո-
վրդական երգեր հաւաքելով ու դաշնակելով,
իր վարպետին պէս, որքան այդ երգերու ոճով
ինքն իսկ յօրինելով եղանակներ՝ քանի մը բա-
նաստեղծներու, մասնաւորապէս Իսահակեա-
նի, ամենէն սիրուն տաղերուն վրայ. եւ այդ
երգերն այնքան հարազատ էին գոյնով, այնքան
հայ ժողովրդական ինքնեկ երգի բնորոշ հրա-
պոյրն ունէին, որ անոնք՝ առանց տպագրուե-
լու՝ տարածուած էին Կովկասի հայ ժողովրդա-
կան խաւերուն մէջ՝ ամէն կողմ, ու կ'երգուե-
ին՝ առանց որ շատերը գիտնային բանաստեղ-
ծին ու երաժիշտին անունը։ Պերլինէն դառնա-
լէն յետոյ, ան՝ ինչպէս իր վարպետը, երգա-
հանի աշխատութեանց միացուց հայ երաժըշ-
տութիւնը գիտականօրէն ուսումնասիրող բա-
նասէր — երաժշտագէտի գործը։ Եղաւ նաեւ ե-
րաժշտութեան ուսուցիչ եւ երաժշտութեան
ասարակական գործիչ։ Հայաստանի խորհրդ-
դայնացումէն յետոյ, քաջալերուած ու օժան-
դակուած՝ երկրին իշխանութենէն ու հասարա-
կութենէն, ան իր գործունէութիւնը աւելի
լնդլայնեց ու զարգացուց. ուսուցիչներէն մին
էր Երեւանի պետական երաժշտանոցին եւ ու-
սումնական մասին վարիչ, « Արուեստի եւ Գի-

տութիւններու ինստիտուտ»ի անդամ, երգչախումբ կամ նուագախումբ վարող՝ համերգներու մէջ, ժողովրդական երգեր ու եղանակներ հաւաքելու համար երաժշտագիտական արշաւանքներու մասնակցող, հայ ու օտար երաժշտութեան մասին բանախօսութիւններ կատարող: Ան հաւաքած էր բազմաթիւ անձանօթ հայ ժողովրդական երգեր, զոր կ'ուզէր հրատարակել եւ որոնց մասին մտադիր էր ուսումնասիրութիւն մը գրել: Ան կը շարունակէր նաեւ շարադրել երգեր. ու նոր չըջանի բանաստեղծներու — Զարենցի եւ այլոց — գործերուն վրայ յօրինած էր գեղեցիկ եղանակներ որ հաճոյքով կ'երգուէին ամէն տեղ: Ան ունէր երաժշտագիտական ուսումնասիրութեանց բազմաթիւ ծրագիրներ, որոնց մէկ քանին արդէն գործադրած էր. վերջին տարիներու ընթացքին, ան հրատարակած էր վեցի չափ գործեր, որոնց կարեւորագոյններէն էին « Հայ ժողովրդական երաժշտութեան գամման » հմտալից աշխատութիւնը, եւ « Կոմիտաս վարդապետի ստեղծագործութեան չափանիշը » գրքոյկը, որ լաւագոյն մեկնաբանումն է վարպետին կատարած բազմաձեւ գործին: Ան « Ազգագրական ժողովածու » տիտղոսով հատորի մը մէջ ի լոյս բնծայեց նաեւ Կոմիտասի հաւաքած ժողովրդական երգերէն երկու հարիւրի չափ, զոր վարպետը իրեն թոյլ տուած էր օրինակել իր ընդարձակ հաւաքածուէն (այժմ անգտանելի) եւ ատով մեծ ծառայութիւն մը մատուց մեր ժողովրդական քնարի արտադրութեանց հաւաքման ու պահպանման կարեւոր գործին:

Զեմ կրնար մոռնալ այն երկար տեսակցութիւնը զոր ունեցայ իրեն հետ Հօկի Տան իր բնակարանին մէջ, ուր այնքան ազնիւ կերպով զիս հիւրասիրեց: Այդ տեսակցութեան միջոցին ան ինծի պարզեց այն զանազան երաժշտական ու մանաւանդ երաժշտագիտական ծրագիրները զոր ունէր, մասնաւորապէս՝ հայ երաժշտութեան պատմութիւն մը զոր մտադիր էր շարադրել եւ որուն արդէն սկսած էր աշխատել: Հայաստան ունեցած է իրմէ աւելի ուժեղ,

ինքնատիպ ու բեղուն ստեղծագործ երաժիշտներ (ինչպէս հանգուցեալ Սպենդիարեանը), եւ ունի այսօր ալ, ինչպէս Նիկողայոս Տիգրանեանը, Արմէն Տիգրանեանը, Ռոմանոս Մեիքեանը, Անուշաւան Տէր Ղեւոնդեանը, Բարխուդարեանը եւ խումբ մը արժէքաւոր նորեր. ինք (հաղիւ յիսունը անցուկ՝ յանկարծ վախճանած) դեռ իբր ստեղծագործ երաժիշտ իր ամբողջ չափը չէր տուած, տարրեր ամբարած, ուսումնասիրած, պատրաստուած էր, եւ եթէ դեռ երկար ապրէր, հաւանական է որ ինքնուրոյն աւելի եւս կարեւոր գործեր ալ տար մեզի. բայց ինք էր Հայաստանի եւ ամբողջ Հայութեան լաւագոյն երաժշտագէտ — բանասէրը: Հայ երաժշտութեան խորաթափանց ու մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան համար, ինչպէս եւ հայ շինական երգերու ամենէն հաւաքատները ընտրելու, հաւաքելու, ճշդիւ արտագրելու, խնամքով հրատարակելու եւ գիտակցաբար մեկնաբանելու համար, ինքը ամենէն մեծ ուժն էր որ ունէինք Կոմիտասէն ի վեր, որուն սկսած գործին կարողագոյն շարունակողն ու զարգացնողն ըլլալու կոչուած էր: Երբ Կոմիտասեան Յանձնաժողովին առաջարկեցի Երեւան ղրկել վարպետին ձեռագիրներէն ինչ որ մեզի ուղարկուած էր Պոլսէն, զիս ատոր մղող մտածումը ոչ միայն այն էր որ անոնց բուն տեղը Հայաստանի մայրաքաղաքին պետական Թանգարանն էր, այլ եւ այն որ հոն կար Սպիրիտոն մը, որ Կոմիտասի մտայնութեան, մեթոտներուն, հետախուզմանց, ծրագրած ու սկսած աշխատութեանց մօտէն ծանօթ, հին խաղագրութեան մասին ու հայ երաժշտութեան հետ կապ ունեցող զանազան հարցերու վրայ անոր ձգած կիսատ նօթերը լաւագոյն կերպով պիտի կարենար ըմբռնել, մեկնաբանել, լրացնել եւ հրատարակել: Երեւանի մէջ կան վարպետ երաժիշտներ եւ երաժշտագէտներ որ նոյն գործը պիտի կատարեն անշուշտ, բայց անոնք իսկ պիտի ցաւին որ Սպիրիտոնին աջակցութիւնը պիտի չունենան ատոր մէջ: Հաղուագիւտ ուժ մըն է որ կորսնցուցինք իր

չատ վաղաժամ մահով:

Նար - Դոս (Միքայէլ Յովհաննէսեան) Հայ իրապաշտ վէպին ռաճվիրան եղած է մեր մէջ, Շիրվանդադէի հետ, եւ իր գործերու շարքով այդ դրական սեռին մէջ մեծ վարպետ մը հանդիսացած է: Թիֆլիսի Հաւաքար ժողովրդական աղքատիկ թաղին մէջ ծնած ու ամբողջ կեանքը անցուցած, չքաւոր ծնողքի դաւակ, կանոնաւոր ուսում առնելու միջոցներէն զուրկ մնացած, ինքնօգնութեամբ իր կրթութիւնն ըստացած ու մտաւոր զարգացումը լրացուցած, Նար - Դոս իր խառնուածքէն ու իր կեանքին ու շրջապատին իսկ պայմաններէն մղուած է արտադրել գործեր ուր մարդկային կեանքը կը պատկերացուի անոր անարդարութիւններէն, անհաւասարութիւններէն, անբարոյացուցիչ ազդեցութիւններէն զրուած, ընդվզած, եսամոլ կեղեքիչներու դէմ ատելութեամբ լի, շահագործուող ու զոհուող տկարներուն հանդէպ արդահատանքով տողորուն մտայնութեամբ մը: Նար - Դոս եւ Շիրվանդադէ, մտցուցին վէպի մէջ այդ իրապաշտ ուղղութիւնը, զոր Սունդուկեան, առաջինը Հայ իրապաշտներուն, մտցուցած էր թատերագութեան մէջ: Հակառակ որ Նար - Դոս աշխատակիցն եղած է պահպանողական Նար - Դար թերթին, իր առաջին վէպերը որ հոն հրատարակուած են, իրենց մէջ անշեղ պահած են միշտ այդ ըմբոստ ոգին: Իր գործերուն մէջ, հարուստ ջոջը եւ մամոնայի երկրպագու կղերական ղեկավարը թխտական գոյներով ներկայացուած են. իր ըմբոստութիւնը չարտայայտուիր յեղափոխական տեսութիւններով ու մարդկային ընկերութեան անարդարութեանց դէմ կռուող հերոսներու պատկերացումներով, իր արտադրութիւնները կը ներկայացնեն մարդկային ընկերութիւնը ինչպէս որ է, եւ այն տպաւորութեամբ զոր կը թողուն ընթերցողին վրայ՝ կը յարուցանեն բողոքի ընդվզման ու վերանորոգիչ պայքարի արամադրութիւնը, ընկերական յեղափոխութիւն պատրաստող գործերէն են, ճիշդ ինչպէս եւ Սունդուկեանցի ու Շիրվանդադէի գոր-

ծերը: Նար - Դոս աւելի զուտ իրապաշտ է քան Շիրվանդադէ, որուն աւելի ընդարձակ ու բազմատարր գործին մէջ քիչ մը ռոմանթիզմ կայ խառնուած (եւ ասոր համար՝ աւելի լայն ու այլադան, աւելի հրապուրիչ է ան): Երկուքն ալ իրենց մտայնութեան եւ իրենց գործին հիմնական բնոյթին բերումով պատրաստուած էին համակրանքով ընդունելու ընկերական յեղափոխութիւնը որ կուգար, Աւետարանի խօսքը գործադրելով, տառապող « յետիններն առաջին դարձնելու »: Նար - Դոս, արդէն երեք շահացած իր Հաւաքարէն, իսկոյն յարեցաւ իրր բարեկամ ուղեկից՝ նոր բէթիմին, որուն քիչ յետոյ Շիրվանդադէ կ'երթար նոյնպէս իր գրական աշխատակցութիւնը բերելու, երկուքն ալ՝ առանց համայնավար դառնալու, բնականօրէն ու տրամաբանականօրէն շարունակելով եւ իր լրման հասցնելով առաջին օրէն ինքնարեւարար իրենց ներքին մղումով սկսած գործը: Նար - Դոս գրեց այս նոր շրջանէն ներշնչուած պատմուածքներ ու վիպակ մը, « Վերջին Մոհիկանները » եւ պարբերաթերթերու մէջ հրատարակեց. ինչպէս Շիրվանդադէ գրելու վրայ է մեծ վէպ մը կովկասի երէկուան դրամատիքական դասակարգին համապատկեր մը տալու եւ այժմեան նոր կեանքին դայն հակադրելու համար, Նար - Դոս աւարտելու մօտ էր վէպ մը, « Նոր Մարդ », ուր կ'արտայայտէ յեղափոխութեան ստեղծած նոր կեանքն ու նոր տիպարները, աշխատաւոր դասակարգին յաղթանակը եւ անոր շինարարական խանդավառ ճիգը: Այդ գործը չաւարտած, մահը եկեր է կասեցնել իր բեղմնաւոր գրիչը:

Քանի մը տարի առաջ, Թիֆլիսի մէջ հանդիսաւոր կերպով կատարուեցաւ Նար - Դոսի քառասունհինգամեայ գրական գործունէութեան յօրեկեանը: Ատկից առաջ, արդէն, կառավարութիւնը իրեն կենսաթոշակ էր կապած, ազատելով զինք լրագրական քարտուղարի եւ փորձերու սրբագրիչի տաղտկալի պաշտօնին մէջ տարիներէ ի վեր իր ուժերը մաշեցնելով ապրողի դժնդակ կացութենէն: Յորեկեանին

մասնակցեցան բովանդակ Կովկասի հայ, վրացի, թաթար, ռուս մտաւորականութիւնն ու հասարակութիւնը, եւ այդ առթիւ իրեն տըրուեցաւ « Ժողովրդական վիպասան » տիտղոսը: Հայաստանի Պետհրատը վերհրատարակեց արդէն անոր տասերեք պատմուածքներու ժողովածուն: Ան որոշեց՝ յորեկանին առթիւ՝ նոր հրատարակութիւն մ'ընել նար - Դոսի բոլոր գործերուն. եւ եթէ ցարդ չսկսաւ այդ հրատարակութիւնը, պատճառն այն է որ նար - Դոս, խնամոտ, դժուարահաճ, կատարելասէր զրոյ, — ժուժկալ, ճշգրիտ ու յստակ ոճով ներաւորձին իրապաշտ, — զբաղած էր այդ նախկին արտադրութիւնները վերամշակելու, յղկելու: Այս տարի լոյս կը տեսնէ նար - Դոսի « ամբողջական երկերու » առաջին հատորը:

Նար - Դոսի արտադրութիւնները քիչ ծանօթ են Արեւմտահայոց: Գէթ իր մահէն յետոյ պէտք է որ իր գործերու նոր հրատարակութիւնը տարածուի արտասահման եւ զբաւէ Արեւմտահայոց մէջ եւս այն յարգանքը որով ան պաշարուած էր կովկասեան Հայութեան մէջ:

Յորեկեաններ. — Հայաստանի մէջ վերջերս տեղի ունեցան յորեկանները տաղանդաւոր երաժիշտ Նիկողայոս Տիգրանեանի (որու մասին յօդուած մը երեւցաւ Անախիտի նախորդ թիւին մէջ), Փրոֆ. Քէչէքի եւ Հրաչեայ Աճառեանի, եւ քիչ օրէն կը տօնուի յորեկանը բանաստեղծ Յակոբ Յակոբեանի: Փրոֆ. Քէչէք, զոր մօտէն ճանչցայ (Չորագետի հանդէսին միասին էինք ամբողջ օրը), Երեւանի Բժշկական Համալսարանին ամենէն կարող ու ամենէն համակրելի ուսուցչապետներէն մին է, իր աշակերտներէն շատ սիրուած: Հրաչեայ Աճառեան, մեր Պոլսոյ Կեդրոնականին ամենէն պանծալի մտաւոր զաւակներէն մին, Հայոց մեծագոյն լեզուաբանն է: Փրոֆ. Մեյլէ, համեմատական լեզուաբանութեան ամենէն հեղինակաւոր վարպետը աշխարհի մէջ, եւ որ անոր ուսուցիչն է եղած Փարիզ, հպարտ է իր մով եւ անոր Արմատական Բառարան հսկայ

գործին համար ըսած է թէ այդքան ընդարձակ ծրագրով եւ այդքան խնամեալ ու լիակատար այդ տեսակի բառարան ու է լեզուի համար ու է երկրի մէջ դեռ չէր յօրինուած: Աճառեան պատրաստելու վրայ էր, երբ զինք տեսայ Երեւան, հայ լեզուի պատմութիւնը: Յակոբ Յակոբեան, Շուշանիկ Կուրդինեանի հետ, պատեւրազմէն իսկ առաջ՝ հայ յեղափոխական մարքսիստաշունչ բանաստեղծութեան հիմնադիրն էր եղած: Չարենց, աւելի զօրեղ, ինքնատիպ ու բազմատարր, զինք գերազանցեց. բայց Յակոբեան առաջնութեան արժանիքն ունի, նախակարապետ մըն է, որ եւ ցարդ կը շարունակէ արտադրել համայնաւար ոգւով բանաստեղծութիւններ, որոնց մէջ կան սիրուն էջեր: Իբր պոլեւտարիատի դատին ու կոռւին անդրանիկ հայ երգիչ՝ որ այդ կոռւին յաղթանակէն իսկ առաջ անոր երգը հնչեցուցած էր, ան մեծապէս յարգուած է Խ. Հայաստանի ու ամբողջ Կովկասի մէջ: Իր յորեկանը պիտի ըլլայ անշուշտ փառաբանում մը, ոչ միայն այդ բանաստեղծի անձնական արտադրութեանց, այլ եւ նոյն ինքն յեղափոխական բանաստեղծութեան:

Արտասահմանի մէջ, ի պատիւ Սիպիլի յորեկանական հանդէսները կը շարունակուին, որոնց մէջ մասնաւորապէս փայլուն եղան Նիւ Եորք, Գահիրէ եւ Պէյրութ կատարուածները: Լուրերը մեծանուն Հայուհւոյն ամբողջական վիճակի մասին լաւագոյն են. կը մաղթենք որ հանդիսը զոր կ'առնէ ամիսներէ ի վեր Փրինքիփոյի գեղեցիկ բնակարանի մէջ եւ համատարած յարգանքի ու սիրոյ արտայայտութիւնները որ արտասահմանի բոլոր զաւութներէն կը բարձրանան դէպ ի տաղանդաւոր բանաստեղծուհին ու բազմալատարակ ուսուցչուհին, լիովին կազդուրեն զինքը եւ իրեն թոյլ տան նորոգուած ուժերով շարունակել իր զրական գործը: Փարիզի մէջ, խումբ մը ծանօթ մտաւորականներու նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ յանձնաժողով մը սարքելու համար քառասնամեայ յորեկանը Վահան Թէքէեան բանաստեղծին, որ մեր ժամանակակից քերթութեան ա-

մենէն հմայիչ, ինքնատիպ ու կատարելաձև վարպետներէն մին է, (տեսնել այս մասին զբոսը յօդուածներս որ Ասլազայի մէջ երեւցան)։ Ու Փարիզի Հայ Բժշկական Միութիւնը որոշած է յառաջիկայ ձմեռ տօնել յիսնամեայ յորելեանը Տոբթ. Վահրամ Թորգոմեանի, որ երկար տարիներէ ի վեր իբր հանրային գործիչ եւ իբր բանասէր-գրող հանրածանօթ եւ ամենքէն յարգուած դէմք մը եղած է։ Իր բազմաթիւ յօդուածները Հայ Հին ու նոր մեծ բժիշկներու մասին որ նշանաւոր հանդիսացած են իբր հեղինակ ու իբր հանրային գործիչ, մեծարժէք ամբողջութիւն մը կը կազմեն։

Նոր հրատարակութիւններ. — Հայաստանի մէջ վերջերս երեւցած գրքերէն քիչեր միայն զեռ ձեռքս հասած են։ Ատոնց մէջ առաջին տեղը կը բռնէ «Հոկտեմբեր — Նոյեմբեր» ստուար հատորը, անցեալ տարի՝ հոկտեմբերեան յեղափոխութեան 15րդ եւ Հայաստանի խորհրդայնացման 12րդ տարեդարձին առթիւ հրատարակուած։ Սքանչելի հատոր, որուն իրենց աշխատակցութիւնը բերած են Հայաստանի վարչական, գիտական, գրական, գեղարուեստական ուժերը՝ մեծ մասամբ, եւ որ փաստացի ու զրբեթէ յիսկատար պատկերացում մը կուտայ Ս. Հայաստանի մէջ տասերկու տարիէ ի վեր կատարուած յառաջդիմութեանց։ Հատորը զարդարուած է բազմաթիւ պատկերներով, որոնց մէկ կարելոր մասը զժրագրագրար գէշ տպուած է։ Կարելի էր Անահիտի ամբողջ թիւ մը գրաւող յօդուած մը գրել այդ հատորին բովանդակութեանը վրայ, բայց անհնար է այս փոքրածաւալ հանդէսին մէջ նոյն իսկ համառօտ վերլուծում մը տալ, ա՛յնքան ճոխ եւ թելադրական է անոր բովանդակութիւնը։ Յանկալի է որ այդ հատորը լայն տարածում ունենայ արտասահմանի մէջ, եւ ամէն ազգասէր Հայ՝ փոխանակ հանդէսներու կամ լրագիրներու մէջ անոր մասին հակիրճ գրուածներէն անոր վրայ դադար կազմելու, ունենայ դայն իր գրասեղանին վրայ եւ ծայրէ ծայր կարգայ, եւ ատոր հա-

մար անհրաժեշտ է որ Պետհրատը այդ հատորին գինը աւելի մատչելի դարձնէ։ Անցողակի բեմ հոս որ Յառաջի մէջ Պ. Ս. Վրացեանի յօդուածները այս հատորին վրայ՝ շատ զուարճալի գտայ. ինքն իսկ ազդուած է յայտնապէս հատորին բովանդակութենէն, որ որոշ ցոյց կուտայ թէ Հայաստանի ժողովուրդն ու կառավարութիւնը շատ աւելի խոշոր գործ կատարած են տասերկու տարուան մէջ քան Ալ. Ֆորովիլի կամ Սէն — Ժերոմի փոքրիկ գաղութները, բայց չի համարձակիր, գրիչը առաջ չ'երթար լիովին գնահատել, կէս — բերնով գոհունակութիւններ կը յայտնէ՝ իսկոյն վերապահումներով, հեղեութիւններով խաթարուած։ Վերապահումներ մենք ալ ունինք հատորին այս կամ այն էջին որոշ կէտերուն վրայ, բայց ոչ այդ ձևով եւ այդ չափով։ Վերապահում ալ չէ արդէն Պ. Վրացեանի ըրածը, այլ խժրժանք։

Մեկքոնեան Գօնտի նոր ու կարելոր հրատարակութիւններէն մին է Մանուկ Աբեղեանի «Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն» գործը, 452 էջով հմտալից մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն մը Հայ տաղաչափութեան՝ իր Հին ու նոր բոլոր ձևերուն մէջ, լուրջ ու բազմակողմանի աշխատութեան արդիւնք եղող մեծարժէք գործ մը, որ սէտք է մեր բոլոր նոր բանաստեղծներուն գրասեղանին վրայ գտնուի, որովհետեւ անոնք՝ քիչ բացառութեամբ՝ անխոյժ են կամ անզէտ տաղաչափական կանոններուն, որոնց մասին անհոգութիւն ցոյց տուած են մերթ մեր ժամանակակից մեծատաղանդ բանաստեղծներէն իսկ ոմանք, ինչ որ բազմաթիւ օրինակներով ի վեր կը հանէ Աբեղեան։

Յիստ չահեկան գործ մըն է նաեւ Ա. Յովհաննիսեանի աշխատութիւնը Արտիկեանի մասին, զոր Պետհրատը ի լոյս ընծայած է Երեւանի մէջ։ Յայտնի գրականագէտը քննութեան ենթարկած է Բակունցի անցեալ տարի հրատարակած գրքոյը, ուր այդ թանկագին վիպասանը Արտիկեանի անյայտացման մութ մնացած եւ ցարդ զանազան մեկնութիւններով բացա-

տրուած պատմութիւնը ճշմարտ էր լուսարանել նոր ու քիչ մը շատ « վիպասանական » մեկնութեամբ մը, այն թէ Արտվեան կեանքին վերջերը իր ուսասանէր հայ ազգայնականի մտայնութիւնը թօթաթիւմ, Եւրոպան յուզող 48-ի յեղափոխական շարժումէն ոգեւորուած եւ անոր յարած, Տաճկաստան փախած ըլլայ՝ այնտեղէն Եւրոպա անցնելով այդ յեղափոխական շարժման մասնակցելու համար։ Այդ վարկածը որ բնաւ համապատասխան չէ Արտվեանի ծանօթ մտայնութեան, զործերուն ու կեանքին եւ զոր — ինչպէս ըսին ինծի Երեւան գտնուած միջոցիս — Պ. Գրիգոր Զուրար հօգրապէս հերքած է արդէն Գրողներու Միութեան երեկոյթներէն մէկուն մէջ իր կատարած մէկ րանախօսութեամբ, Աշոտ Յովհաննիսեան բաղմաթիւ ու ամուր փաստերով ցոյց կուտայ իր բացարձակապէս անընդունելի, եւ այդ « ումանսք » թէզին հերքման առթիւ Արտվեանի անձին, զործին, չրջանին վրայ կուտայ ընդարձակ շարք մը ուշադրաւ նկատողութեանց ու խորհրդածութեանց։ Այդ գիրքը, նիւթին խորապէս ծանօթ եւ յստակ ու լեցուն ոճով մը արտայայտուող գրադէտի մը կողմէ՛ յօրինուած, մեր չննդատական գրականութեան արժէքաւոր արտադրութիւններէն մէկն է եւ Արտվեանի սշտապէս ձգողական տարօրինակ անձնաւորութեան նուիրուած ամենէն կարեւոր աշխատութիւններէն մին։

Պետհրատը ի լոյս ընծայած է նաեւ սիրուն տպագրութեամբ հատոր մը, Մրգահաս տիտղոսով, որու մէջ ամփոփուած են Գուրգէն Մահարիի րանաստեղծութիւնները։ Մահարիի Հայաստանի երիտասարդ սերունդին ամենէն օժտուած գրողներէն մէկն է։ Ես կը կարծէի թէ իր արձակով յօրինած արտադրութիւնները աւելի ուժեղ են քան իր ոտանաւոր գրուածքները։ Այս հատորը, որու մէջ բաղմաթիւ գեղեցիկ տաղեր կան, համոզեց զիս թէ ան այնքան լաւ կ'արտայայտէ ինքզինքը ոտանաւորով որքան արձակով՝ որուն մէջ ալ արդէն էսպէս րանաստեղծ է։ Անհաւասար են էջերը զոր այս

հատորին մէջ համախմբած է, կան հոն հազնեպով գրուած, չղկուած կտորներ։ Կան գեղեցիկ կտորներ ուր անխնամ մասեր կը նկատուին։ Իր ներշնչման յորդութեան եւ գրելու գիւրութեան ձիւքերը չփացուցած ըլլալ կը թուին զինքը, որով եւ թուղթին վրայ կը թափէ ինչ որ կուգայ ներսէն, առանց միշտ քննադատի աչքով մը իր տեսիլներուն առաջին արտայայտութիւնը վերաշակելու եւ ներշնչման մաքրութեան համապատասխան ձեւի կատարելութեան մը հասցնելու։ Բայց երբ ձեն ալ կատարեալ է, ի՞նչքան հմայիչ են իր րանաստեղծութիւնները։ Գեղեցկագոյն էջերը տաղերն են, օղովորական երգերու մօտիկ գնացքով մը եւ զոյնով մը։ Վիպերգածեւ երկար քերթուածները նուազ կը սիրեմ։ տաղերուն մէջ՝ երիտասարդ, վճիտ, լուսաւոր սիրտ մը կը գտնենք, որ թարմ, պայծառ շէշտերով կ'երգէ իր կեանքին դարունը եւ իր երկրին — մեր նորափետուր Հայաստանին — դարունը։

Ստացայ նոյն ատեն Պետհրատի ձեռքով լոյս տեսած ուրիշ գործ մը, այն է Ռուբէն Թէրլէմէզեանի գրքոյկը նուիրուած Աղեքսանդր Սպենդիարեանի։ Ռուբէն Թէրլէմէզեան, երգիչ եւ երաժշտագէտ, մին է արտասահմանեան այն մտաւորականներէն (ինչպէս Փանոս Թէրլէմէզեան եւ Արտիշեան նկարիչները, Արա Սարգսեան արձանագործը, եւ այլն), որ տարիներ առաջ դացին հաստատուել Պորթլանդին Հայաստան եւ հոն այժմ արդիւնաւոր մասնակցութիւն մ'ունին ազգային մշակոյթի զարգացման գործին։ Ռ. Թէրլէմէզեան երաժշտագիտական բաղմաթիւ շահեկան ու հմտալից յօդուածներ հրատարակած է, եւ ինքն է վարիչը Երեւանի դատիօ — կեդրոնի համերգներուն։ Երեւան գտնուած միջոցիս, հաճոյքն ունեցայ ներկայ գտնուելու այդ համերգներէն մէկուն ուր ինք քանախօսեց Կոմիտասի, Սայեաթ — Նովայի եւ վրացի երաժշտի մը մասին ու Շաբա Տալեան հոյակապ երգիչը ու հայկական օրհրայի երկու շնորհալի երգչուհիներ երգեցին այդ երեք վարպետներէն կտորներ։ Ներկայ

դրքոյկին մէջ, հայ ժամանակակից բաղմա-
ձայնական երաժշտութեան պատմութեան
ուրուագիծ մը տալէ յետոյ, կը ծանրա-
նայ մեծ երաժիշտ հանգուցեալ Սպենդիարեա-
նի գործին վրայ, որուն բնաշրջութիւնը կը
սլարդէ՝ իր սուսական, թաթարական (Պրիմի
ժողովրդական երգեր) եւ հայկական (հայ ժո-
ղովրդական մօթիֆներէ ներշնչուած գործեր,
Երեւանեան էթիւտներ, Ալմաստ օփերա, են.)
փուլերուն մէջ, ու այդ թանկագին երաժշտա-
կան արտադրութեան էական ու բնորոշ տար-
րերուն վերլուծումը կը ներկայացնէ:

Ստացայ վերջապէս Ալազանի բանաստեղ-
ծութեանց նոր հաւաքածուն, Մաքսաուսմեք,
զոր հեղինակը ինքն իսկ ուղարկեր է ինծի: Ա-
յազան, Նորենցի, Մահարիի, Տարօնցիի հետ,
Վանի, Սասունի, Մուշի գաւազներէն է որ՝
պատերազմի արհաւիրակից օրերուն՝ կոտորա-
ծէն փախչող զաղթականներու ալիքին հետ
դեռահաս տարիքի մէջ կովկաս ապաստանած,
հոն կազմուած են, ու՝ առաջին օրէն նոր րէ-
ժիմին յարած՝ իրենց երիտասարդ ուժերը,
կովկասահայ ուրիշ երիտասարդ ուժերու մի-
ացնելով, անոր զարգացման ու ծաղկման նը-
ւիրուած, անոր մէջ յայտնուող նոր շունչը,
նոր ոգին, նոր զեղեցիկութիւնը կ'երգեն թարմ
ու լուսաւոր քնարերգութեամբ մը:

Քանի մը տարի առաջ արդէն Այազան հը-
րատարակած էր բանաստեղծութեանց հաւա-
քածու մը, « Երգեր կառուցման եւ յաղթանա-
կի », որուն մէջ աղուոր էջեր կային. ներ-
կայ հատորը, որուն մէջ ամփոփած է թէ՛ այդ
նախկին հաւաքածուին լուսադոյն կտորները եւ
թէ՛ բազմաթիւ նոր էջեր, աւելի ուժեղ տպա-
ւորութիւն կը գործէ ընթերցողին վրայ, Խ.
Հայաստանի քերթողական արտայայտութեանց
ամենէն ընտրուներէն եւ հոյզալիցներէն մին
կրնայ նկատուիլ: Նորենցի եւ Մահարիի պէս,
Այազան ալ կը տարփողէ վերանորոգման մեծ
երեւոյթը որ կը կատարուի Հայաստանի մէջ,
ուրախութեամբ եւ հպարտութեամբ արբշիռ
քնարերգութիւնով մը, որուն անկեղծութիւնը

իրենց տաղերը կարգաւոր միայն ուշադիր ըն-
թերցող մը արդէն կրնայ զգալ, բայց որուն
ինչքան հարազատ ու ինքնարուիս ըլլալը մարդ
աւելի որոշ կը տեսնէ երբ ինծի պէս եղեր է հոն
եւ մօտէն ճանչցեր է այդ երիտասարդները եւ
անոնց զգացումներուն խորութիւնն ու բնակա-
նութիւնը: Այդ հատորին մէջ կը գտնենք ամ-
բողջ շարք մը տաղերու ուր իր գաւազներուն
կուռ, շարքաշ, անվհատ աշխատանքով վերա-
շինուող Հայաստանը ինքզինքը կ'երգէ, ատոնց
մէջ — ինչպէս Նորենցի, Մահարիի եւ այնտե-
ղի այժմեան ուրիշ բանաստեղծներու այդ կար-
գի տաղերէն ոմանց մէջ — կան որ աւելի քա-
րող, հրապարակադրութիւն են քան իսկական
բանաստեղծութիւն, թէեւ այդ քարոզներն ալ
անկեղծ են ու ողբերգուած, կեանքով, ջերմու-
թեամբ լի: Բայց Այազանի այս հատորին այդ
սեռի տաղերը, մեծ մասամբ, լաւ գրուած, խը-
րոխտ ու առոյգ շեշտերով թրթուուն, ներդաշ-
նակ ու կորովի բանաստեղծութեան էջեր են:
Կան եւ հոն՝ Հայաստանի բնութեան զեղեցիկ
տեսիլներ նկարող, այգիներու, արտերու բարի
ճոխութիւնը պանծացնող, ծաղիկներու շնոր-
հալի ոգին մեկնարանող նուրբ քերթուածներ:
Կան հոն՝ բանաստեղծին անձնական կեանքէն
զգացումներ ու յիշատակներ արտայայտող կը-
տորներ, որոնց մէջ իր բանուոր հօրը — որ
ցարդ կը շարունակէ տուն չինել — ուղղուած
էջը զմայլելի է: Բայց հատորին ամենէն խո-
րունկ, շահեկան ու հզօր մասը վերջին բա-
ժինն է, Պօէտնիքի հետ, ուր Այազան զեղեցիկ
ու յուզիչ քերթուածաշարքի մը մէջ՝ կ'ոգէ սի-
րելի ու անմահ գէմքերը Յովհաննէս Թուման-
եանի, Պետրոս Դուրեանի, Սիւսանի, Վա-
րուժանի եւ Մեծարենցի: Այդ « տեսիլ »-ին մէջ
զոր կ'երգէ Այազան, Թումանեան կը կատարէ
կեղրոնական դերը, իբր մեծ վարպետը արեւ-
ելահայ նախկին սերունդի բանաստեղծու-
թեան: Թումանեան, ինչպէս եւ Դուրեան,
Սիւսանի, Վարուժան ու Մեծարենց, թէեւ
իրենց գործով Խ. Հայաստանի նոր խոչալէն
տարբեր խոչալի մը յարած, իրենց տաղանդին

մեծութեամբ ու ազնուութեամբ — եւ իրենց խոր ժողովրդասիրութեամբ — խանդավառագին հիացման եւ խորին յարգանքի ու սիրոյ առարկայ են խ. Հայաստանի մէջ: Ալազան կը կարծէ տեսնել թուամենանը որ կուգայ այցելել իր աշխատանոցը, եւ կը ցաւի որ տրուած չէ իրեն ապրիլ ներկայ շրջանին եւ զայն երգել: Եւ ահա Վարուժանի, Սիամանթօի, Դուրեանի եւ Մեծարենցի ստուերները կ'երեւան: Թուամենան զանոնք հայրաբար կ'ընդունի. անոնցմէ խրաքանչիւրը իր խառնուածքին համեմատ եւ իր ուրոյն ոճով կ'արտայայտէ իր զգացումները ի տես նոր Հայաստանին. ի վերջոյ Սիամանթօ եւ Վարուժան կը մեկնին, վասն զի առաջինը « ցեղին վրէժը » կը փնտռէ եւ երկրորդը « ցեղին սիրտը դիւցազունն ու վահագնազարմ արիւնը վարար » կ'ուզէ հոն տեսնել տիրական, ու իրենց ուզածը չգտնելուն համար կ'ելլեն կ'երթան, տեսածնուն ուրախ, բայց ոչ լիովին զոհացած, մինչ Դուրեան եւ Մեծարենց, հմայուած, սփոփուած, կը ցանկան մնալ հոն եւ իրենց ցեղին նոր կեանքը ապրիլ ու երգել: Ամփոփումը զոր կուտամ, շատ հակիրճ է, եւ ազօտ զազափար մը միայն կուտայ այդ փերթուածաշարքին վրայ, որ մեծարժէք արտադրութիւն մըն է. պէտք է կարգալ զայն: Պիտի ըսեմ միայն որ Վարուժան ու Սիամանթօ, ինչպէս զիրենք ճանչցած եմ, միմիայն բուն հայրենասէրներ չէին, այլ եւ ընկերական արդարութեան խէչալէն հըրապուրուած մտքեր (Սիամանթօի մէջ անիշխանական մը կար՝ մոլեղին ազգասէրին քով, եւ Վարուժան Հացիմ երգը ու կարգ մը ընկերփարական շունչով փերթուածներ զրած է). եւ թէ այսօր կարենային երթալ Հայաստան, ապահովապէս չէին բաժնուեր անկից, որովհետեւ անոնք էապէս բանաստեղծ էին, ու ընտրմաստակ պոլիտիկոս, եւ պիտի ըմբռնէին որ, ինչպէս Ալազան շատ լաւ ըսած է այդ փերթուածաշարքին մէջ՝ Յովհաննէս Թուամենանի բերնով, ցեղին վրէժը հոն է որ իրապէս արդէն լուծուիլ սկսած է (մահուան դատապար-

տուած ցեղին հօր վերականգնումով) եւ թէ « ցեղին սիրտը դիւցազուն » հայ հայրենիքը վերաշինելու, երիտասարդացնելու, զեղեցկացնելու մէջ է որ ամենարեղմնաւոր կորովով մը կ'արտայայտուի հոն:

Ձեռի թերութիւնները որ այս բանաստեղծին առաջին հատորին մէջ կը նկատուէին (արձակունակ, հրապարակագրական նօթ մը որ մերթ քնարերգութեան սլացքը կը խաթարէր, աւելորդ ընդլայնումներ, անճիշդ բացատրութիւններ, եւայլն) ներկայ հատորին մէջ մեղմացած նուազած են, առանց բոլորովին անհետանալու. աչքի զարնող արատ մըն է վերջին բաժինի փերթուածաշարքին մէջ Մեծարենցի բերանը զրուած « քչիկ մը խորթ է զիս »ը (փոխանակ ինձի), որ ոչ արեւմտահայերէն է, ոչ ո եւ է տեսակի հայերէն):

Ալազան, որ այդ հատորով կ'ընդլայնէ ու կ'ամբացնէ իր տեղը նոր Հայաստանի բանաստեղծութեան մէջ՝ առաջին կարգին վրայ, ուժեղ հրապարակագիր մըն է նաեւ, ու եռանդուն, կաղմակերպել զիտցող դործիչ մը: Այն միջոցին ուր Երեւան էի, ինքն էր « Գրողներու Միութեան » քարտուղարը եւ « Գրական Թերթ »-ի խմբագիրը, եւ այդ կրկնակ դերը կը կատարէր զիտակցութեամբ, աւիւնով ու թաքթով:

Անահիտի ընթերցողները կը յիշեն որ ան արտառոց յօդուած մը հրատարակած էր ինձի դէմ՝ Ռուսմանիոյ բանախօսական պտոյտիս առթիւ, յօդուած որուն հարկ եղած պատասխանը տուի այս էջերուն մէջ այն ատեն: Ան այդ յօդուածը զրած էր ազդեցութեանը տակ արտասահմանեան քանի մը անձկամիտ Հայերու կողմէ տրուած յիմարական մեկնութեանց որոնց համեմատ որպէս թէ այդ բանախօսական պտոյտիս ներքեւ եւրոպական խումբ մը տէրութեանց հակախորհրդային յարձակման ծրագրի մը հայկական մասնակցութիւն մը ապահովելու (!!!) զիտաւորութիւններ կը թաքչէին: Ինձի դէմ այլանդակ յօդուած գրողներ շատ եղած են. բայց ատոնցմէ քիչերը զիտցած

Են իրենց գործած անարդարութիւնը այնքան ազնուօրէն դարձանել, ինչքան Ալազան ըրաւ: Մեր մէջ ընդհանրապէս՝ անարդար եւ անազնիւ յարձակում գործողը կը կարծէ. իր արժանապատուութիւնը նսեմացնել եթէ իր սըխալը ճանչնայ եւ դարձանէ, մինչ ընդհակառակն ատիկա ապացոյց է սրտի մեծութեան: Ալազան ինքն իսկ, Գրողներու Միութեան մէկ Երեկոյթին ուր հրաւիրուած էի, եկաւ բարեկամի մը միջոցաւ ինծի ներկայացնել տալ ինքզինքը, եւ ամբողջ ժամանակը որ մնացի Երեւան, անկեղծ ու գուրգուրոտ բարեկամութեան մը բոլոր արտայայտութիւններով պաշարեց զիս: Իր այդ վերաբերմունքը ես խորապէս գնահատեցի եւ այդ գնահատումը հրապարակաւ յայտնել հաճելի պարտք մը կը նկատեմ:

Հոս պէտք է աւելցնեմ նաեւ որ Ալազան, Նորենցի հետ, նախաձեռնողն ու վարիչն է արեւմտահայ բանաստեղծներու եւ զրազէտներու գործերը Խ. Հայաստանի նոր սերունդին ճանչցնելու շարժումին. իրենք է որ խմբագրած էին «Արեւմտահայ բանաստեղծներ» հատորը, իրենք է որ, — խանդավառ համամտութեամբ եւ լուրջ աշխատակցութեամբ Պետհրատի կարող ու համակրելի վարիչին, պոլսահայ Եղուարդ Զօփուրեանին, — կը հրատարակեն Պարոնեանի, Պ. Դուրեանի գործերը, ու պատրաստելու վրայ են Մեծարենցի, Օտեանի, Սիպիլի գործերու վերահրատարակումը:

Ուշագրաւ ու դրուատանքի արժանի է այս հատորին տպագրական ղեղեցկութիւնը, ուր արժանիքի մեծ մասը անշուշտ Պետհրատի վարիչին կը պատկանի: Ատենէ մը ի վեր Պետհրատի եւ Մեքոնեան Գոնտի յանձնաժողովի հրատարակութիւնները կը մրցին իրարու հետ՝ մաքրութեան ու վայելչութեան մէջ: Սայեադ-Նովայի երգերու հաւաքածուն, Պ. Դուրեանի հատորը, Մահարիի Մրգահասը, Նորենցի «Լիրիքական Ֆրօնտ»ը, «Հոկտեմբեր — Նոյեմբեր»ը, Զարենցի «Երկերու» ստուար հատորը, Արեղեանի «Տաղաչափութիւնը», Շա-

հաղիլի «Միքայէլ Նալբանդեանի Դիւանը», Յովհ. Յակոբեանի «Ուղեգրութիւնները» եւրոպական լաւագոյն տպարաններուն արժանի հրատարակութիւններ են: Թուղթին ընտիր որակին մէջ բարենիշը պէտք է յատկացնել Մելքոնեան Գոնտին, որուն արտասահմանէն բերել տուած ազնիւ թուղթն է որ կը գործածուի այդ ղեղարուեստական տպագրութեամբ հատորներուն: Գովեստի ջերմ խօսք մը եւս ըսելու պարտք կայ՝ այդ հատորներէն ոմանց չափիկի նկարներուն, հեղինակի կենդանագիրներուն, որ գործն են Մարտիրոս Սարեանի կամ Կոջոյեանի սքանչելի տաղանդին: Ալազանի այս հատորին մէջ Սարեանի դժած զարդապատկերները եւ հեղինակին կենդանագիրը, չատ գեղեցիկ էջեր են:

**

Արտասահմանի մէջ վերջերս լոյս տեսած գործերէն պէտք է յիշատակել հետեւեալները. — Վահան Թէքէեանի բանաստեղծութեանց նոր հաւաքածուն, Սէր, ուր Հրաշալի Յարութեան վարպետ քերթողը ամփոփած է 1919ին մինչեւ այսօր իր արտադրած քնարերգական էջերուն մէկ մասը եւ ուր կը գտնենք հեղինակին եւ հայ բանաստեղծութեան գեղեցկագոյն քերթուածներէն մէկ քանին:

Հատորին առաջին մասը կը պարունակէ բաւական ստուար շարք մը մեր ազգային կեանքի վերջին եղերական շրջանէն ներշնչուած բանաստեղծութեանց, որոնց ոմանք սրտի խորունկ ազդակներ են՝ նուազաւոր քնարերգութեամբ մը եղանակուած, եւ այլք մտածող — հրապարակագիրն ու յուզումնական երգիչը կը միացնեն, յաճախ յաջողապէս (ինչ որ որ քիչ կը պատահի): Երկրորդ մասը կը բաղկանայ անձնական եսին մէջէն մարդ — անհատին երազանքներուն, պատրանքներուն, տառապանքներուն խորունկ ու հոգեթով տաւերգութիւնը լսելի ընող տաղերէ, որոնք Թէքէեանի քերթողական գործին գերագոյն բաժինն են: Բարձր բանաստեղծութիւն սիրող ամէն Հայ պէտք է այդ հատորն ունենայ իր զրադարանին

մէջ, կամ աւելի ճիշդը՝ իր սնարին մօտիկ:

Երուսաղէմի Միաբանութիւնը հրատարակած է Դուրեան Պատրիարքի անտիպ դործերու տաճին հատորը (իբր թիւ 2 « Դուրեան Մատենադարանի »): Այդ հատորը, որ կը կրէ « Պատմութիւն հայ մատենագրութեան » տիտղոսը, « այլ եւ այլ ժամանակներու մէջ եւ զանազան պատեհութիւններով պատրաստուած հայ մատենագրութեան պատմութեան պատկանող գրութեանց հաւաքում մըն է աւելի, ինչպէս կ'ըսէ հրատարակիչներուն ներածութիւնը, քան թէ այս նիւթին ուսուցման նուիրուած ամբողջական ձեռնարկ մը »: Դուրեան սրբազան ատոնց մեծ մասը գրած է Արմաշու Դպրեւանքին (1890ական թուականներուն) իր դասերուն համար, մաս մը՝ Պոլսոյ ազգային վարժարաններուն մէջ դասախօսած միջոցին, եւ մաս մը Երուսաղէմի պատրիարք եւ Ժառանգաւորաց Վարժարանի ուսուցիչ եղած չըջանին: Ինչքան ալ հրատարակուելու համար վերջնական խմբագրութիւն ստացած ու լրացած գործ մը չըլլայ, Միաբանութիւնը շատ լաւ ըրած է ի լոյս բնծայելով մեր ցեղին կազմութեան, մեր դասական լեզուին բնաշրջութեան, մեր հին մատենագրութեան կարեւորագոյն շրջաններուն մասին քննական տեսութեանց ամփոփումներու այդ հաւաքածուն, ուր ողբացեալ ուսուցչապետը խտացուցած է եւրոպացի ու հայ ամենէն ճշմարտախոյզ գիտուն բանասէրներուն կարծիքները, անոնց միացնելով իր անձնական խորհրդածութիւնները, տեսութիւններն ու մեկնաբանութիւնները, որոնց մէջ արժէքաւոր բաներ կան: Հ. Փէշիկեան սոսկումով պիտի նկատէ որ Դուրեան սրբազանի պէս բաղմահմուտ մտաւորական մը եւս՝ վերջնապէս լուծուած հարց կը նկատէ (եւ շատո՛նց) Խորենացիի Ե. դարու հեղինակ չըլլալը եւ « գրական կեղծիքով » իր պատմութիւնը իբր Ե. դարու Մովսէսէն գրուած ցոյց տուած ըլլալը, — թէ եւ անոր ապրած ճիշդ թուականին վրայ սրտէ կորակացութեան մը չի յանդիր, եւ համարձակելով դայն մինչեւ Թ. դար փոխադրել,

հաւանօրէն կարծելով թէ է. դարուն ապրած է, կ'ենթադրէ որ ուրիշ գրող մըն է որ իր կարգին « կեղծած » է Խորենացիին՝ անոր վերագրելով ապահովապէս Թ. դարուն վերջերը գրուած եւ Արծրունի իշխանի մը նուիրուած « Պատմութիւն Հռիփսիմեանց » եւ « ճառ Հռիփսիմեանց » գրութիւնները, որ Խորենացիին հարազատ արտագրութիւններն են (ու իր լաւագոյն էջերէն), եւ որ փաստ մը եւս կը կազմեն թէ Խորենացիին կ'ապրէր Թ. դարու երկրորդ կիսուն:

Ս. Յակոբեանց Միաբանութիւնը գրքոյկի ձեւով հրատարակած է նաեւ, արտատպելով Սիւնէն, Գարեգին արքեպս. Յովսէփեանցի « Մխիթար Այրիվանեցի, նորագիւտ արձանագրութիւն եւ երկեր » աշխատութիւնը, ուր կը գտնենք ներհուն բանասէրին նորութիւններով լի մէկ ուսումնասիրութիւնը ԺԴ. դարու այդ հայ եկեղեցական հեղինակին վրայ, ուսումնասիրութիւն որուն կցած է հրատարակումը այդ հեղինակէն քանի մը անտիպ էջերու, գանձեր եւ ընդարձակ վկայարանութիւն մը (« ստորագրութիւն պատմութեան բազմերջանիկ սուրբ եւ փառաւորեալ Հայրապետին Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, յօրինեալ ի Տէր Մխիթար վարդապետէ, յեպիսկոպոսէ սուրբ ուխտին Այրաւանուց »):

Նիկողոս Սարաֆեան, որ մեր գրական նոր սերունդին ամենէն ինքնատիպ դէմքերէն մէկն է, արդիաշունչ բանաստեղծ ու վիպող, հրատարակած է ընդարձակ քերթուած մը, « 14 » տիտղոսով, քերթուած որուն այդ տիտղոսը տուած է որովհետեւ Փրանսական յուլիս 14ի ազգային տօնին խրախճանութեանց իրիկունէն թելագրուած զգացումներու արտայայտութիւն մըն է (եւ ատոր համար ալ բանաստեղծը իր այդ քերթուածը բաժնած է 14 գրուագի): Սարաֆեան, լայն շունչով եւ ուժեղ տողերով կ'երգէ կսկիծը, զայրոյթը, ընդվզումը եւ այլ զանազան խոր ու ցնցող զգացումները զոր իրեն կը ներշնչէ պատերազմի ատեն խողիտղուած կամ տարագրութեանց մէջ մահացած հայ մի-

լին մը նահատակներուն ողջակիզումէն հոսող արեան հեղեղին պատկերը, մղձաւանջային պատկեր որ իր մտքին առջեւ կը կանգնի ժողովրդական յորդ եւ աղմկայոյզ ուրախութեան պայթումի այդ իրիկունը, այդ լոյսերու, նւազներու, ալքօշներու շոյլութեան մէջ երկող, պարող, հրճուող ամբոխներու տեսարանին քով աւելի եւս մոայլ ու մորմոքեցուցիչ դարձած: Չեմ հասկնար անարգական բացատրութիւնները որ կ'ողջուին իրենց ազատ ու հօգօր երկրին մէջ իրենց ազգային տօնին առթիւ զուարճացող մարդոց (որ գրեթէ ամենքն ալ ամէն օր շարաշար աշխատող եւ այդպիսի տօնական օրեր քիչ մը խնդալով ու պարելով չունչ առնող խոնարհ աշխատաւորներ են): Եթէ ատոնց (ինչպէս բոլոր Դաշնակից ազգերու) քաղաքական վարիչներուն մեղ լքելը կրնանք եւ իրաւունք ունինք այսպէս, ի՞նչ իրաւունքով պիտի նախատենք ժողովուրդը, որ նախ իր անկախութիւնը հիմնող եւ ամրապէս հաստատող ու յետոյ իր սամկավարական ազատութիւնը ապահովող ուժեղ նախնիքներ ունեցեր է եւ բնականօրէն անձնատուր կ'ըլլայ՝ իր պատմութեան մէկ մեծ թուականը պանծացնող օրուան մը մէջ՝ ուրախութեան չափազանցութեանց, որոնց մէջ եթէ կան մերթ գոհակութիւններ, ատոնք իսկ մեծութիւն մը կը ստանան՝ ընդհանուր պատկերին մէջ՝ այդ օր տօնուող դադարին լոյսին տակ: Բայց այդ վերապահումէն դատ, քերթուածին բոլոր այն մասերը, ուր պանդուխտ երիտասարդ բանաստեղծը հայ մարտիրոս արիւնին իրեն ներշնչած մտածմանց եւ զգացմանց մրբկայոյզ աշխարհը կը թարգմանէ տենդոտ քնարերգութեամբ մը, դիցազնաւորնչ գեղեցիկ ու ազնիւ քերթուած մը կը կազմեն (թէեւ՝ ձեւին մէջ ծայրայեղ ու աւելորդ տաքօրինակութիւններէ դեռ ոչ բոլորովին զերծ):

Ս. Ղազարու վանքը հրատարակած է Տօքթ. Վ. Թորգոմեանի « Հայ բժշկական արձանագրարանութիւն » տիտղոսով գրքոյկը, ուր ամփոփուած են հայրենիքի մէջ կամ օտար

երկրի վախճանած բաղմաթիւ հին եւ նոր հայ բժիշկներու տապանաքարերու արձանագրութիւնները, ինչպէս եւ արձանագրութիւններ Հայերու ձեռքով շինուած աղբիւրներու, հիւանդանոցներու, եւն.: Հայ բժշկական պատմութեան, որուն արդէն այնքան ծառայութիւն մատուցած է մեր յոգնաջան հայրենակիցը, գընահատելի նպաստ մը եւս կը բերէ այս հաւաքածուն:

Արմէն Անոյշ ի լոյս ընծայած է « Օրերուն հետ » տիտղոսով հաւաքածու մը բանաստեղծութեանց, որոնց մէջ կան մերթ սիրուն հատուածներ, բայց ուր ընդհանրապէս աչքի կը զարնեն ձեւի բաղմաթիւ թերութիւններ. ունեցած է մերթ լաւ ներշնչումներ, յղացած է յաջող տեսիլներ, բայց անոնց արտայայտութեան մէջ թոյլ է եւ անխնամ. թերեւս օր մը հասնի մեզի տալու աւելի խտացած ու զտուած էջեր:

Հրանտ Վեհակրօն (Հրանտ Ալատին) հրատարակած է ընդարձակ վէպ մը, « Վերադարձիւր աշխատանոց », զոր դեռ ատեն չունեցայ կարդալու:

Արսէն Երկաթ տուած է Գահիրէի « Սահակ Մեսրոպ » Գրատան հրատարակել ձեռնարկած մէկ շարքին՝ հէքեաթ մը, « Կուզիկ Պետօն » տիտղոսով: Հէքեաթին գաղափարը սիրուն է, եւ կան մասեր ուր այդ քմածին արձակին մէջ բանաստեղծը ինքզինքը կը զգացնէ. բայց հապճեպով գրուած կը թուի, եւ հեղինակին յաջող գործերէն կարելի չէ նկատել այդ հէքեաթը: Իրաւ է որ տղոց համար գրուած է, բայց Անտէրսընի հէքեաթներն ալ տղոց համար գրուած են, եւ սակայն այնքան գեղեցիկ են եւ կատարեալ, որ հասուն մարդիկ ալ մեծ հաճոյքով կը կարդան զանոնք. հէքեաթը ամենէն դժուար եւ ամենէն հրապուրիչ գրական սեռերէն մէկն է:

Գանի որ Արսէն Երկաթի վրայ կը խօսիմ, ըսեմ որ իր Փրանսերէն գրած բանաստեղծութեանց վերջին հատորը, Les yeux limpides, ուր կային շատ գեղեցիկ էջեր, ջերմօրէն գնա-

հատուած է Փրանսացի քանի մը քննադատներէ: Հոս կը թարգմանեմ ասոնցմէ ոմանց կարծիքը:

« Արսէն Երկաթ իրապէս բանաստեղծ մըն է, այն ուռմանթիկ ընտանիքէն, որ քերթուածներ կուտայ ինչպէս խնձորենին խնձորներ: Ասոնցմէ ոմանք սեպտեմբերէն ոսկեղօծուած են ու քաղցրահամ: Ծառը խորունկ արմատներ ունի եւ առատ հոյզ մը »:

Է. Ժ. Ֆէնպէր

« Բայց արդէն միայն այն ճարտարութիւնը որով հեղինակը արեւմուտքի մեր որոշ ու հակիրճ ուրիշներուն ջրանցքին մէջէն կը հոսեցնէ իր հեշտական քնարերգութեան յորդաղեղումը, իրեն կ'ապահովէ նուրբ ու թափանցող անհատականութիւն մը »:

Ֆալիւս

« Հոգ կը գտնենք հետաքրքրական նոթագրումներ ու շահեկան զգայնութիւն մը »:

Էմիլ Բիփեր

« Կշուռեան ապահով զգացում մը կը յայտնարեւէ եւ կը հնարէ ուշադրաւ պատկերներ »:

Իվ Կանտոն

« Ամէն դործ, իր տպագրութեան իսկ հետեւանքով, յանկարծ կ'ողողուի տեսակ մը լոյսով, որուն շատեր դժուարաւ կը դիմանան. « Վճիռ աչքեր »ը չեն վախնար անկից, անոր առջեւ վար չեն նայիր »:

Հանրի Ֆուա

« Իր պարզ շարադրութեանց մէջ չէ միայն որ այս բանաստեղծը կը գերազանցէ: Նոյնքան յաջող է այն « Սէնֆոնի »ներու շարքին մէջ որ հաւաքածուին վերջին մասը կը կազմեն, ու աւելի լայնարձակ՝ իր դիտաւորութեանց ու անոնց դործագրութեան մէջ »:

Անտրէ Ֆոնթէնաւ

Ու Լիոնէլլօ Ֆիուրի իտալացի գրագէտը հետեւեալ յառաջաբանը տուած է Արսէն Երկաթի Scarabées տիտղոսով արձակ քերթուածներու հաւաքածուին որ նոյնպէս վերջերս լոյս տեսաւ. « Այս արձակ քերթուածները, զիս յուզելէ աւելի, սքանչացումս կը գրաւեն իրենց որոշ ու հեշտական շրջադիմով որ « Պիլիթիսի երգերու » կատարելագոյնները կը յիշեցնէ: Տաք զգայնութիւն մը, ուր կը լսուի զնգզնգոցը

ապարանջաններուն գեղեցիկ մարմնոյ մը որ կը սլարէ, մեղ կը պարուրէ, երբ կը կարգանք այդ էջերը, ինչպէս հասուն արմաւենիքու բուրմունքով մը: Հեշտութեան պատկերը հոն երբեք չ'անջատուիր իր լրացուցիչ պատկերէն, մահուան պատկերէն: Ծահեկան պիտի ըլլար համեմատել այն եղանակը որով այդ զուգախառնումը կը կատարուի իմ մեծ Լէոփարտիի բանաստեղծութեան մէջ եւ Նեղոսի ափերուն վերայ փթթած այս երիտասարդին բանաստեղծութեան մէջ: Պիտի տեսնուի թէ ինչպէս ինչ որ իտալացիին մօտ յոգնաշխատ փիլիսոփայութեան մը գաղափարաբանական եզրակացութիւնն է, ինքնարուի՝ ու կարելի է ըսել չըջապատային՝ կոշում մը կը դառնայ այս եղիպտացիին մօտ որ ընտանեւար ապրել է քանի մը հազար տարիներ հաշուող դամբարաններու գոլէն ի վեր, եւ որ առանց ճիշդի՝ մեռելական երիզակներու մէջ փաթթուած կնոջ մարմինի մը մէջ կը տեսնէ պարի եւ սիրոյ շարժումներուն երկարաձգումը: Ուստի եւ այս բանաստեղծութենէն դուրս կուգայ մեկամաղձիկ ու քաղցր ծանրախոհութիւն մը որ վերջինը չէ իր հրապոյրներուն եւ որ կը յիշեցնէ յունական « Ծաղկաքաղ »ին վերտառական տաղերէն մէկ քանին, ինչ որ պոտիկ դովետո մը չէ »:

Տիկին Ժանին Մէյի վէպը. — « Անահիտ »ի նախորդ թիւի քրոնիկիս մէջ հրատարակած էի Բարգմանութիւնը Տիկին Ժանին Մէյի (Տիկին Ճակոր Անտոնեան) La jeune fille au masque վէպի մասին Փրանսական մամուլի մէջ երեւցած ներբողալից կարծիքներէ ոմանց: Ասոնց միայն կ'աւելնայ Aux Ecoutes շարաթաթերթին մէջ վերջերս հրատարակուած հետեւեալ յօդուածը.

« Չենք գիտեր թէ ո՞վ է « Ժանին Մէյ »ը: « Դիմակաւոր Աղջիկը » կարդացած ատեն, մարդ որոշապէս կը տեսնէ թէ հեղինակը Նիւ Եօրք կ'ապրի եւ կատարելապէս կը ճանչնայ Միացեալ Նահանգները, թէ ընդգծելու իսկ պէտք չունի՝ գիծով մը, բառով մը, ոչինչով մը

ողելու համար այնտեղի բնակար մը, զգացում մը, իրականութիւն մը բոլոր այն ընթերցողներուն մտքին մէջ որ Հրտոսընի արիւնքներուն վրայ ապրած են :

« Բայց ինչ որ աւելին է, այն խորհրդապահութիւնն է, այն թաքթը, այն կատարեալ վայելչութիւնը պատմուածքի մը, որ վերջապէս գայթակղական է, բայց որ ոչ մէկ կէտի վրայ չի ծանրանար, հակառակ գրելու մեթոտներուն այն անհարակներուն զոր բնապաշտ վիպասաններ կը կոչեն: « Դիմակաւոր Աղջիկը » դասական վէպ մըն է ինչպէս « Ատուֆը » կամ « Մանոն Լէսքոն »:

« Զարմացած ենք տեսնելով որ քիչ խօսեցան այս գրքին վրայ, որ շատ բարձր է այն էործերէն որոնց մասին այնքան աղմուկ հանեցին գրական մրցարշաւներու միջոցին (Կոնքուրի, «Վի Էօնօզ»ի եւ այլ միտթարութեան մեծ մրցանակներ): Ուրախ պիտի ըլլայինք եթէ Ռենէսանսի մրցանակին ժիւրին աչքը դարձնէր այս գործին վրայ որ պիտի մնայ, երբ այնքան հատորներ որ այս տարի մրցանակ ստացան, բարեպատեհ մոռացման մը մէջ թաղուած պիտի ըլլան »:

« ՀՕԿ » ամսագիրը. — Քանի մը ամիսէ ի վեր Փարիզի մէջ սկսած է հրատարակուիլ, ՀՕԿի Ֆրանսայի կեդրոնական վարչութեան նախաձեռնութեամբ, ամսագիր մը որ « Հօկ » անունը կը կրէ: Անոր ծրագիրն է պարբերաբար մանրամասն տեղեկութիւններ տալ Խ. Հայաստանի ճարտարարուեստական ու մտաւորական կեանքի Լրելոյթներուն վրայ, ինչպէս եւ արտասահմանի Հայութեան մէջ ի նպաստ Խ. Հայաստանի նպաստը: Բոլոր էործերուն ասին: Այդ ամսագիրն, որուն հինգերորդ թիւը ելաւ արդէն, կ'աւտարկէ, արտասահմանեան գրողներու հետ, Խ. Հայաստանի Ժանօթ զէմքեր, Դերերը ի Դէմիրջեան, Գր. Վարդանեան, Վ. Թորոչեանց, Վ. Նորենց, Ալաոսն, Գուրգէն Մահարի, Տարօնցի, Գեղամ Սարեան, ինչպէս եւ Աւետիք Իսահակեան, Տիկին Զապէլ Եսայեան, եւ այլն: Խնամքով խմբա-

գրուած այս ամսագիրը՝ մեր հայրենիքին մէջ կատարուած յառաջդիմութիւնները դադութահայութեան ճանչցնելու գործին կարեւոր նպաստ մը կը բերէ, եւ իբր այդ անոր տարածումը ցանկալի է:

Հ. Փէշիկեան եւ Ս. Ղազար. — « Բազմավէպ » ի մէջ երեւցած երկու խմբագրականներու տոթիւ, ուր Հ. Փէշիկեան անճիշդ ու անհարկի բաներ ըսած էր իմ մասին ինչպէս եւ մեր արդի գրողներէ ոմանց մասին, « Ապագայ » ի մէջ հրատարակեցի վերջերս շարք մը յօդուածներ, ոչ միայն որովհետեւ պէտք տեսած էի այդ դատաւիտմանց խախուտութիւնը ցոյց տալու, այլ եւ որովհետեւ ատիկա առիթ մըն էր իմ տեսութիւններս յայտնելու մշտական շահեկանութիւն ունեցող կարգ մը հարցերու վրայ որոնց դպած էր Հ. Փէշիկեան բաւական ձախաւեր ձեռքով մը: « Բազմավէպի խմբագրապետը այդ թերթի վերջին թիւին մէջ անդրադարձած է այդ հարցերուն այնպիսի ձեւով մը որ զիս կը ստիպէ անգամ մը եւս երկու տողով ցոյց տալու իր բռնած գիրքին հիմնական սխալը:

Թէ Հ. Փէշիկեան, իբր կաթոլիկ կրօնաւոր, անհասկանալի դտնէ որ ազատախոհ մը մասնակցի կրօնապետի մը ընտրութեան, կ'ըմբռնեմ ատիկա. Հոռմի Պապը ուրիշ բան չէ բայց եթէ պետը կրօնքի մը զոր զանազան աղգերու պատկանող միլիոնաւոր անհատներ կը դաւանին: Բայց Հ. Փէշիկեան հարկ եղած մտաւոր զոյցն ճիշդ չէ կրցեր ընել ըմբռնելու համար որ պարագան նոյնը չէ Հայոց ազգային Եկեղեցոյն պետին, աշխարհի ամէն կողմը ցրուած Հայերու միջեւ կապ մը կազմող այդ ազգային որքան կրօնական հաստատութեան գլուխին համար: Այդ պետին ընտրութեան կրնայ մասնակցիլ ո եւ է Հայ որ ազգասէր է եւ կը յարգէ այդ հաստատութեան մեր ազգին ու մեր մըշակոյթին մատուցած ծառայութիւնները. « հաւատացեալ » ըլլալու պէտք չկայ ատոր համար. աչքէ անցուցէք ցուցակներն այն պատգամաւորներուն որ մասնակցած են մեր վերջին

կաթողիկոսական ընտրութեանց, եւ պիտի տեսնէք որ անոնց մէջ մէկէ աւելի եղած են անոնք որ այս առթիւ դատաւիտուած անձին մտայնութիւնն ունեցած են: Հայաստանեայց եկեղեցին աւելի լայնամիտ է ու ներողամիտ, աւելի մօտ է ողորմ Քրիստոսի Աւետարանին: Երբ վախճանեցաւ Մկրտիչ Պէշիկթաշեան — որ լուսաւորչական ու կաթողիկէ Հայերու միջեւ եղբայրական մերձեցում հաստատել ջանալու գեղեցիկ դերը կատարեց՝ իրր հայրենասէր Հայ եւ իրր ազատախոհ միտք (տոկմերու տառին չկառչած, այլ *déiste*, իմաստասիրական լայն ստուածապաշտութեան մը յարած, ինչպէս Հիւկոն), Հայ կաթողիկէ Պատրիարքարանը ուր Հասունեան տարրը գերակշիռ էր այդ պահուն, վարանեցաւ անոր թաղումը կատարելու. պէտք եղաւ որ ներսէս պատրիարք Վարժապետեան իմացնէ կաթողիկէ Պատրիարքարանին որ եթէ ան չկատարէ թաղումը, Հայոց ազգային եկեղեցին պիտի կատարէ զայն ամենամեծ շուքով. ատոր վրայ, ու Մխիթարեանց ալ պնդումով, յուզարկաւորութիւնը կատարուեցաւ Հայ կաթողիկէ եկեղեցիին մէջ, եւ Պոլսոյ ամբողջ Հայ համայնքը՝ առանց կրօնական խտրութեան՝ համախմբուեցաւ այդ մեծ Հայուն գերեզմանին շուրջ: Մխիթարեան մը չի կրնար Հասունեան ոգի ունենալ. սակայն կը ցաւիմ բտիպուած ըլլալու նկատել թէ, ներկայ պարագային մէջ, Հ. Փէշիկեան, փոխանակ Պէշիկթաշեանի լայն մտայնութեան մօտենալու, մոլեռանդ Հասունեանց խորհրդակերպն ընդգրկած ըլլալ կը թուի, եւ ատոր համար է որ խորապէս սխալած է իր այդ անճաշ յարձակումը գործելով: Իսկ ու եւ է չքմեղանք չունի երբ զիս կը ներկայացնէ իրր յանկարծ « Զերմեռանդ հաւատացեալ » ձեւացող, որովհետեւ ատոր համար ու եւ է փաստ չունի եւ չի կրնար ունենալ. ես միշտ կ'երեւամ այն ինչ որ եմ, ոչինչ « ձեւանալ » ու երբեք չեմ գիծած: Հ. Փէշիկեանի յօդուածին մէջ՝ ամենէն աւելի այդ ձրի ու կոպիտ զրպարտութիւնն էր որ զիս զարմացուց ու զայրացուց ու մղեց զիս այդ յօդուա-

ծով հրապարակաւ զրադելու:

Կ'ըմբռնեմ, դարձեալ, որ Հ. Փէշիկեան, իրր կարգապահ կղերական, ինքզինքը պարտաւոր զգայ երգ երգոցին միտտիքական նշանակութիւն տուող եկեղեցական հին աւանդութեան հաւատարիմ մնալու. հող՝ Հայաստանեայց եկեղեցին ալ համաձայն է արդէն կաթողիկէ եկեղեցւոյն: Բայց ծիծաղելի է երբ կը դայթակղի, կը փրփրի ու քֆրելու կ'ելլէ տեսնելով որ ազատ մտքեր չեն կրնար իրր խորհրդանշանական հոգեւունչ քերթուած ընդունիլ մարմնական հրավառ սիրոյ հրաշալի երգերու այդ թատերաձեւ հաւաքածուն, որ Սողոմոն թագաւորին գործն ալ չէ արդէն, այլ անձանօթ հրեայ մեծ բանաստեղծի մը արտադրութիւնը ուր Սողոմոնն ալ կը յիշատակուի: Ատիկա, հեռու իմ մէկ գիւտս ըլլալէ, շատոնց ընդունուած բան մըն է եւրոպական բանասիրութեան մէջ, եւ յայտնի է որ բանասիրութիւնը եկեղեցական ժողովներէն չէ որ կ'ընդունի իր լոյսը, այլ այն թանկագին յատկութենէն զոր բնութիւնը տուած է մարդուն եւ որ կը կոչուի բանականութիւն:

Գալով Սորենացիի խնդրոյն, որ կրօնական ու եւ է հանդամանք չունի, հոտ՝ Հ. Փէշիկեանի յամառումը զայն եւ. դարու մարդ համարելու, բոլորովին աններելի է: Ատիկա վերջնապէս լուծուած խնդիր մըն է, եւ շատոնց: Պէտք չունիմ ատոր համար ոչ Հ. Ակինեանին ոչ Պ. Մանանդեանին ապաւինելու. ու բնաւ ճիշդ չէ թէ Ալիշանի, Նորայրի ու Հ. Գ. Զարպհանէլեանի կարծիքը այս մասին, իրր կարծիքը հսկաներու, կրնայ ջախջախիչ հեղինակութիւն մը նկատուիլ. Հ. Զարպհանէլեան միջակ բանասէր մը եղած է, ու եւ է հսկայութենէ հեռու. Ալիշան հսկայ մըն էր արդարեւ, իրր բանաստեղծ, իրր մարդ, իրր բազմաշխատ բանահաւաք, բայց արդիական ոգիով ու մեթոտներով գիտուն մը չէր. Նորայր բազմաճմուտ բանասէր մըն էր, որ ջանացած է ունենալ գիտական ու քննական ոգի, բայց եւ մերթ որոշապէս սրբալներու մէջ ինկած է. այդ երեքէն ալ՝ իրր

խակահան գիտուն՝ շատ աւելի արժէք ունեցող երրորդացի ու հայ բանասէրներ վճռական փաստերով հաստատած են որ Խորենացի Ե. դարում արդէ Կ. Ստոր դէմ ելլել՝ կը նշանակէ արեւուն լոյսին աչքը փակել:

Տասներորդ անգամ ըլլալով կը կրկնեմ որ ո եւ է մէկը իրաւունք չունի մեղադրել Խորենացին՝ իր պատմութիւնը գրելու ատեն ի դորձ գրած « գրական կեղծիք » ին համար. ես համամիտ չեմ անոնց որ անարգական բառերով կ'որակեն այդ կեղծիքը. այդ կեղծիքը գրական սեռ մըն էր հին ատեն եւ Խորենացի զայն կիրարկած է հայրենասիրական, քաղաքական ու գրական բարձր նպատակի մը համար: Խորենացին մեր հին մեծագոյն գրագէտներէն մէկն է, եւ իր « Պատմութիւնը » շատ տեսակէտներով նշանաւոր ու արժէքաւոր գործ է, բայց ոչ խակահան պատմաբանի աշխատութիւն, այլ հայրենասէր գրագէտի արտադրութիւն: Կը մնար ճշգլէ թէ Ե. դարուն ապահովարար չապրած այդ հեղինակը ո՞ր դարուն է որ ապրած է. Պ. Մանանդեան՝ ըստ իս՝ վճռապէս լուծած է այդ հարցը. եւ որովհետեւ իր փաստերը ինծի թուեցան յստակ ու զօրեղ, համամտութիւնս յայտնեցի: Հ. Փէշիկեան, որ « Երկիրը չի շարժիր » պնդողներուն մտայնութիւնը պահեր է դեռ, վաղը ինք ալ պիտի ստիպուի ընդունիլ թէ երկիրը կը շարժի եւ Խորենացին Թ. դարուն վերջերը գրած է իր պատմութիւնը:

« Բաղմավէպ » ի նորագոյն թիւին մէջ, Հ. Փէշիկեան նորէն թաթի պղտիկ հարուած մը տալ փորձեր է ինծի Չարենցի « Երկեր » ու հատորին վրայ իր գրած յօդուածով: Չարենցի քերթուածներուն լաւ ու յաջող կտորները ցոյց տալ ջանալէ յետոյ (շատ անճիշդ ու քմահաճ ձեւով) ելեր է ըսել թէ Չարենց իր այս ամբողջական երկերու հաւաքածուէն դուրս ձգել է եղէր քերթուածներ զոր ես որպէս թէ ատենով զովեր եմ եւ զոր ինքն իսկ իր անարժէք մէկդի նետեր է: Ասիկա բոլորովին հակառակ է ճշմարտութեան: Չարենցի վրայ տարիներէ ի վեր գրածներս մէջտեղն են. ամէն ոք կրնայ

դանոնք փնտռել ու նորէն կարդալ. անոնց մէջ իր անոր լաւագոյն էջերը յիշատակուած ու ներբողուած կտորներէն ոչ մէկը Չարենց դուրս չէ ձգած իր հաւաքածուէն (բայ ի « Ես իմ անուշ Հայաստանի »-ն եւ ատոր պէս քանի մը ուրիշ կտորներէ, որ շատ գեղեցիկ են եւ զոր դուրս ձգած է՝ ուրիշ տեսակէտներով, որոնք սխալ տեսակէտներ են):

Հ. Փէշիկեանի հետ այս բանավէճը կ'ուզեմ փակել՝ թելադրութիւն մը ներկայացնելով թէ՛ Բաղմավէպի խմբագրապետին, թէ՛ Ս. Ղազարու ամբողջ Միաբանութեան, թելադրութիւն որ էապէս բարեկամական է այդ մեծ Տան հանդէպ, որուն համար ունեցած սիրոյ վաղեմի զգացումներս այսպիսի բանավէճերով արդէն չեն կրնար ո եւ է չափով փոփոխուիլ: Հրապարակագրութիւնը, գիտական քննադատութիւնը այն ճիւղերը չեն որոնց մէջ Միաբանութեանք փայլած են: Ս. Ղազար մեղի տուած է Բագրատունիի եւ Ալիշանի պէս երկու մեծ բանաստեղծներ, նոյն Բագրատունիին ինչպէս եւ Հիւրմիւլի եւ Ղազիկեանի պէս առաջնակարգ թարգմանիչներ, արժէքաւոր բանասէրներ՝ Հ. Ինճիճեանէն, Հ. Աւետիքեանէն, Հ. Չամչեանէն սկսեալ մինչեւ Հ. Գաբրիէլ Այվազովսքի, Նորայր Բիւզանդացի, Հ. Վարդան Հացունի, Հ. Գ. Նահապետեան եւ այլք, ու վերջապէս ամբողջ շարք մը ազգասէր ու արուեստասէր բաղմարդիւն դաստիարակներու ինչպէս Հ. Պետրոս Մինասեան, Հ. Արարհամ Ճարեան, Հ. Ա. Գասգանտիլեան, Հ. Յ. Թորոսեան, Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան եւ այլք: Այդ է իրենց կոչումը. հոտ է իրենց կատարած ու կատարելիք բուն գործը, որ մեծ է, եւ որուն համար անոնք մեր ժողովրդի սիրոյն ու յարգանքին արժանացած են: Հրապարակագրութիւնը եւ գրական քննադատութիւնը (մասնաւորապէս՝ նոր գրականութեան արտադրութեանց նուիրուած քննադատութիւնը) վաճառք մը պատերուն մէջ ծաղկելիք ճիւղեր չեն: Միայն Հ. Կարապետ Տէր Սահակեանն է, որ, ազնուաշունչ բանաստեղծ ու արժէքաւոր

բանասէր, ինքզինքը յայտնեց նաեւ՝ Ֆրիւ-
պուրկ եւ Փարիզ իր կատարած համալսարա-
նական ուսումնասիրութիւններէն յետոյ՝ գը-
րական ճշմարիտ քննադատ, աւելի ճիշդ՝ գը-
րական պատմագիր, այն ալ՝ հին մեծ հեղի-
նականնրու նուիրուած աշխատութեանց մէջ. իր
երկու Ֆրանսերէն ընդարձակ ուսումնասիրու-
թիւնները Շաթոպրիանի Իքիմեքերին եւ Լա-
մարթինի Հրեշտակի մը անկումին վրայ,
պատուական գործեր են, որոնց հայերէն
խարդմանութեան մը հրատարակումը շատ
ցանկալի է, ինչպէս եւ այդ ողբացեալ տաղան-
դաւոր մտաւորականին բոլոր գործերուն վեր-
հրատարակումը։ Պրական քննադատութեան ու
հրապարակագրութեան անվերջ փորձերը զոր
կ'ընէ տարիներէ ի վեր Հ. Ս. Երեմեան, տը-
ղայական արդիւնքներու միայն յանգած են.
Հ. Երեմեան համակրելի մարդ մը եւ գրա-
կանութեան ջերմ սիրող մըն է, բայց դժբախ-
տաբար բոլորովին զուրկ գրական հասկացո-
ղութենէ եւ ո եւ է տեսակի տաղանդէ (հակա-
ռակ գրական գրեթէ բոլոր սեռերուն դպած ըլ-
լալուն)։ Բնաւ չգարձացայ երբ Թովմաս Թէր-
զեանի քերթողական գործին քննական հրա-
տարակութեան առթիւ Բագմալէպին մէջ ելաւ
հրատարակեց յողուած մը ուր Թէրզեանի պէս
վարպետի մը մեծ բանաստեղծ ըլլալը կամ չըլ-
լալը խնդրոյ առարկայ կը դարձնէր եւ ուր կը
յայտարարէր թէ այդ հրատարակութիւնը՝
բանաստեղծին համբար բարձրացնելու տեղ՝
անոր միասելու բնոյթ ունի եղեր (!!!), որով-
հետեւ պէտք էր եղեր բանաստեղծին լաւագոյն
էջերը միայն հատորի մէջ ամփոփել եւ ան-
տիպներէն շատերը՝ իրը թոյլ գրուածքներ՝
մէկդի դնել (մինչ անվիճելի պարտականու-
թիւն է Թէրզեանի պէս քերթողի մը քնա-
րեղական բոլոր արտագրութիւնները հրա-
տարակել, եւ արդէն անոր ամենէն թոյլ էջն
իսկ Հ. Երեմեանի « գրական » փորձերու ամ-
բողջ շեղակոյտէն աւելի կ'արժէ)։ Այո՛, չգար-
ձացայ Գրագէտ Հայերու շարքին (որուն տիտ-
ղոսն իսկ գրական սխալ մըն է) հեղինակին

գրչէն ելած այդպիսի քննադատութիւն մը
կարդալով, բայց զարմացայ ու ցաւեցայ Ս.
Ղազարու պաշտօնաթերթին մէջ այդպիսի ե-
րախայարանութիւն մը հրատարակուած տես-
նելով (եւ այն ալ Ս. Ռափայէլեանէն եղած ա-
մենէն մեծ գրական ուժերէն մէկուն գործին
այդքան խնամեալ հրատարակման մը առթիւ)։
Հ. Փէշիկեանի հրապարակագրական եւ գրա-
դատական փորձերն ալ իրենց արդիւնքով վար-
չեն մնար Հ. Երեմեանի տարիներէ ի վեր սխալ
ճամբու մէջ թափած ջանքերու ողբալի ար-
դիւնքէն։

Ս. Ղազարու Միաբաններէն մենք կը
սպասենք, ոչ թէ զիրենք նսեմացնող այսպիսի
փորձերու մէջ ժամանակ եւ ուժ կորսնցնել,
այլ իրենց բոլոր եռանդն ու միջոցները նուի-
րել շարունակելու այն գործը զոր իրենց Տան
լաւագոյն ներկայացուցիչները ա'յնքան փայ-
լուն ու արդիւնաւոր կերպով կատարած են ու
կը կատարեն ցարդ. այսինքն՝ կը սպասենք որ
տան մեր ազգին նոր բանաստեղծներ, նոր
խարդմանիչներ, նոր դաստիարակներ եւ նոր
բանասէրներ (ջանալով որ այս վերջինները
հետզհետէ աւելի մօտենան այն գիտական ճըշ-
մարտախոյզ ոգիին զոր Վիեննայի Միլիթար-
եաններն ընդգրկած են առաջին օրէն)։ Ո՞րն է
այն հայրենասէր Հայը որ չի գնահատեր այն
մեծապէս ազգօգուտ գործը զոր կատարեց այդ
Միաբանութիւնը հիմնելով Սէվրի հայկական
գպրոցը, շարունակելով հանդերձ պահպանել
Վենետիկի վարժարանը, եւ ո՞վ է որ սրտանց
չի մաղթեր որ այդ կրկին կրթարաններէն ել-
լեն նոր Պէշիկթաշլեաններ, Թէրզեաններ, Ա-
ճեմեաններ, Ծերենցներ, Մամուրեաններ,
Արփիարեաններ, Վ. Սլաճեաններ, Վարու-
ժաններ։ Ո՞ր Հայն է որ չի գնահատեր այն
խանկաղին ծառայութիւնը զոր հանդուցեալ Հ.
Ղազիկեանը մատոյց մեր գրականութեան՝
ա'յնքան րազմաթիւ ու կարեւոր օտար հրա-
շակերտներ խնամոտ ձեռքով մը հայացնելով։
Ով յարդանքի ուրիշ զգացում չունի Հ. Վ. Հա-
ցունիի հայ հին կեանքի զանազան երեւոյթնե-

լու նուիրումը մեղուաջան ուսումնասիրութեանց, Հ. Յ. Ազեբի հայ մանրանկարչութեան մասին աշխատութեանց (որ դժբախտաբար կիսատ մնացին), Հ. Յ. Թորոսեանի Կոբիւնի վարք Մաշքոցիին վրայ հրատարակած չափեկան նկատողութեանց, Հ. Գ. Նահապետեանի հայ նախաքրիստոնէական ճարտարապետութեան մասին ուշագրաւ հետախուզութեանց եւ նմանօրինակ այլ բանասիրական ճիւղերու համար որ Ս. Ղազարու վանքին մէջ կը կատարուին: Հ. Պոտուրեան ատենով սկսած էր հոն պատուական դործ մը, այն է հրատարակել մեր հին մատենագիրներու, մասնաւորապէս միջնադարեան հեղինակներու անտիպ մընացած գործերը, եւ ծրագրած էր նաեւ ի լոյս բնծայել վանքին բազմաթիւ հին ձեռագիրներու յիշատակարաններուն հաւաքածուն. ան մեկնեցաւ ու այդ գործը չչարունակուեցաւ, — եւ սակայն ի՞նչքան կարեւոր անտիպ էջեր կան հրատարակելի. ի՞նչքան ունինք հին կարեւոր հեղինակներ, ինչպէս օրինակ՝ Յովհաննէս Երզնկացի, որոնց երկերու ամբողջական հաւաքածուն հրատարակող ձեռքերու դեռ կը սպասէ: Հ. Ղազարեան կիսաւարտ ձգեց իր Հայ Մատենագիտութիւնը, որ կոչուած էր Ս. Ղազարու կոթողական գործերէն մին ըլլալ. ինչո՞ւ — անգամ մը եւս այս կոչը կ'ուղղեմ — իր ընկերները չլրացնեն այդ մեծ աշխատանքը եւ չհրատարակեն զայն: Հ. Արսէն Բագրատունիի Հայկին գեղեցկագոյն հատուածներուն, Ալիշանի լաւագոյն գրաբար բանաստեղծութեանց, մեր հին մատենագիրներու ընտիր էջերու աշխարհարար թարգմանութիւն մը — ինչպէս թելադրեցի արդէն անգամ մը, — Ս. Ղազարու Միթթարեանները կրնան տալ մեզի. Հ. Փէշիկեան լսեց այդ կոչս եւ Ալիշանի գեղեցիկ քերթուածներէն մէկ քանին յաջողապէս աշխարհարարի վերածելով հրատարակեց « Բագմալէպ »-ի մէջ, բայց չչարունակեց: Այդպիսի աշխատութիւններ է որ կը սպասենք սակայն, ամէն բանէ առաջ՝ Հ. Փէշիկեանէն եւ վանքին իր ընկերներէն: Ս. Ղազարու — եւ

մեր այլ վանքերու — միարաններն են որ, արտասահմանի մէջ, այդպիսի աշխատանքներ կատարելու համար հարկ եղած բոլոր դիւրութիւններն ունին (« արտասահմանի մէջ » կ'ըսեմ, որովհետեւ այժմ Խ. Հայաստանի մէջ, վանական ըլլալու պէտք չկայ այդ դիւրութիւններն ունենալու համար, եւ հոն այլ եւս աշխարհական զրազէտներն ու բանասէրներն են որ կը կատարեն ու հետզհետէ աւելի մեծ չափով պիտի կատարեն այդ բոլոր աշխատանքները, իրենց այդ հմտական գործունէութեան մէջ ունենալով նաեւ անշուշտ աշխատակցութիւնը էջմիածնի Միարանութեան գիտուն անդամներուն): Հ. Փէշիկեան, որ համալսարանական կրթութիւն ստացած է, լատիններէն լաւ գիտէ ու ճարտար տաղաչափ է, ինչո՞ւ չի տար մեզի թարգմանութիւններ լատին այն մեծ հեղինակներուն որոնցմէ ոչինչ ունինք աշխարհարար թարգմանուած (Ուրաւիոս, Լուկրետիոս, ինչպէս եւ Տակիտոս, Կիկերոն, Լալլան): Ինչո՞ւ ձեռք չի դարներ Հ. Ղազարեանի անաւարտ թողած Մատենագիտութիւնը լրացնելու դժուար բայց անհրաժեշտ ու մեծապէս ցանկալի աշխատանքին, ինչո՞ւ չի մտածեր յօրինել լատին գրականութեան պատմութիւն մը, ինչ որ չունինք հայերէն լեզուով: Փոխանակ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ կաթողիկոսական ընտրութեանց մանրամասնութիւններով անհարկի կերպով զրազելու, կամ Խորենացիին Ե. դարու մարդ չըլլալուն համոզուած Հայերը նեղմտօրէն քարկոծելու կամ մեր նոր գրականութեան արժէքաւոր դէմքերէ ոմանց յատկութեանց ու թերութեանց մասին տհաս վճիռներ արձակելու, եթէ Հ. Փէշիկեան նուիրուի այն լուրջ ու բեղմնաւոր աշխատութեանց որոնց ակնարկեցի վերեւ, թէ՛ ինքզինքը զուր տեղ ծիծաղելի դարձնելու վտանգին պիտի չենթարկուի եւ թէ՛ կարեւոր ու մնայուն ծառայութիւններ մատուցած պիտի ըլլայ մեր ժողովուրդին:

Ա. Նիկոլի երկու գրքոյկները. — Ա. Նիկոլ ստանուին տակ թաքնուած զգուելի հրէջը

որ երկու տարի առաջ « Սուրիա եւ Մենք » ամսագրում գրեցի մը հրապարակ հանած էր, վերջերս երկրորդ գրեցի մըն ալ մէջտեղ նետեր է՝ նոյն խորհրդաւոր, գողունի, դաւադրական ձեւերով։ Այդ գրեցիները նպատակ ունին սուրիացի ժողովուրդը գրգռել Կլիկիոյ պարպումէն յետոյ իրենց երկիրն ապաստանած փ մը Հայութեան դէմ, ներկայացնելով զայն իբր այդ երկրին բնիկ ժողովուրդն արհամարհող, ինքզինքին այդ երկրին մէջ քաղաքական իրաւունքներ վերագրող, հոն հայկական օճախ մը հիմնել ծրագրող. եւ գրուած են այնպէս, որ կարծուի թէ հեղինակը դաշնակցական գործիչ մըն է։ Ապահովապէս, գրողը՝ վարձկան սրիկայ մըն է որ թուրքերու թելադրութեամբ այդ ցափոտութիւնները շարադրած է, եւ թէ նոյն իսկ թուրքերէն գրուած եւ հայերէն գէշ գիտցող զաղիր միջատի մը կողմէ թարգմանուած չեն ատոնք։

Ատոր հեղինակը դաշնակցական մը չէ անշուշտ ու չի կրնար ըլլալ բայց այդ կեղծարարական թունաւոր խոտը դաշնակցական պոռոտախօսութեանց հողին վրայ բուսած է։ Դեռ երկու տարի առաջ դաշնակցական մամուլը լի էր թուրքիոյ դէմ սպառնալիքներով. իրենց նախափնջին ընդհ. պատգամաւորականի որոշումները, զոր հրատարակեցին, « ամէն միջոցներով թուրքիան տկարացնելը » դաշնակցական գործունէութեան նպատակներէն մին կը հռչակէին. այն օգնութիւնը զոր տունն քրդական ապստամբութեան, Սուրիոյ մէջ քիւրտ պարագլուխներու հետ իրենց պետերէն ոմանց խորհրդաւոր տեսակցութիւնները, իրենց մամուլին մէջ քրդական ապստամբութեան համար կատարուած աղմկալից փրփուկանքը, այդ ապստամբութեան յաղթանակին վրայ իրենց դրած միամիտ յոյսերուն հրապարակումը, քէմալեան թուրքերուն այն գաղափարը տունն թէ հայ գաղութները, հետեւելով Դաշնակցութեան, իրենց երկրին դէմ յարձակողական գործունէութիւն մը ծրագրած են եւ կարծեցին թէ Սուրիոյ Հայերն ալ համամիտ ու

մասնակից են այդպիսի շարժման մը, ինչ որ բոլորովին սխալ էր։

Արտասահմանի Հայերը երբեք չեն մոռնար որ աղդային իրաւունքներ ունին կոխտուած եւ թէ իրենց ազգին դէմ գործուած անօրինակ ոճիրը հատուցում մը կը պահանջէ, բայց — քանի մը դաշնակցական ցնորատեսներէ զատ — բաւական խելք ունին ըմբռնելու համար որ կարելիութիւն չկայ իրենց ուժերով այդ արդարութեան գործն իրականացնելու։ Անոնք համոզուած կը մնան թէ հանգամանքներն օր մը կը փոխուին, ու — ինչպէս միշտ տեսնուած է պատմութեան մէջ — արդարունը՝ գէթ իր նուազագոյն չափով՝ իր անհրաժեշտ գոհացումը կը գտնէ։

Քէմալական թուրքիան ոչ միայն բացարձակապէս ջախջախեց քիւրտ ապստամբութիւնը, Քիւրտերէն ամբողջ զանգուածներ ջարդեց ու մնացորդները մեծ մասամբ տեղահան ըրաւ իրենց բնավայրէն, — որով եւ տկարանալու տեղ աւելի զօրացաւ ու երկիրը աւելի թրքացուց, — այլ եւ արտաքսեց երկրին քրդաբնակ շրջաններուն մէջ մնացած քիչ մը Հայերը որ եկան մերկ ու բոսիկ Սուրիա ապաստանիլ, ու սկըսաւ մէկ կողմէ Փրանքօ — թուրք դաշնագրին մէջ (1) Սուրիոյ Հայոց աննպաստ տրամադրութիւններ դնելու աշխատիլ եւ միւս կողմէ Սուրիացիները գրգռել Հայերուն դէմ՝ սուրիական թերթերէ ոմանց մէջ հակահայ յօդուածներ հրատարակել տալով եւ այս նիկոլեան զգուշի գրեցիները հրապարակ նետելով։

Բայց դաշնակցականները Հայ ազգին մէկ մասն են միայն, եւ անոնք ալ՝ տարիէ մը ի վեր թուրքիոյ դէմ այդ մեծխօսիկ ճամարտադուրքները գաղթեցուցած են։ Իսկ չկայ մէկ Հայ մը, դաշնակցական կամ ոչ — դաշնակցական, որ Սուրիոյ ժողովուրդին համար եղբայր

(1) Այդ ջանքերը, հակառակ « Տէպա » յիշարակցութեան որուն մոայլ տեղեկութիւններ չհաստատուեցան, յանգած են շատ չնչին (գրեթէ անգոյ) արդիւնքներու։

լական զգացումներ չունենայ. չկայ մէկ Հայ մը որ Սուրիոյ մէջ հայկական օճախ հիմնելու արտառոց զաղափարն ունեցած ըլլայ: Մեր մամուլին մէջ այդ Ա. Նիկիոյի այնքան նողկալի որքան ծիծաղաշարժ հրատարակութիւնները հերքող ու խարանող յօդուածներ շատ երեւցան. բայց ատ չի բաւեր. արարերէն գիտցող Հայեր պէտք է սուրիական մամուլին մէջ այդ գրքոյններուն կեղծիքն ու դաւը մանրամասն ու յստակ ապացուցումով երեւան բերող յօդուածներ հրատարակեն:

Սուրիա ապաստանած Հայերը, որ արդէն սուրիական քաղաքացի եղած են, իրենց ազգային մշակոյթն ու կրօնական համայնքներու կազմակերպութիւնները պահելով հանդերձ՝ Սուրիոյ յառաջդիմութեան համար աշխատելու ուրիշ նպատակ չունին: Եթէ օր մը եւրոպական տէրութիւն մը իր շահուն համար թաթը դնէ Սուրիոյ դրացի հարուստ Կիլիկիային վրայ, Կիլիկիացի Հայերը որ ապաստանած են Սուրիա, անշուշտ կը դառնան իրենց ծննդավայրը, ուր հող, տուն ու յիշատակներ ունին, հոն տալիքու համար իբր հայ համայնք մը, առանց հոն նոր հայ Պետութիւն մը հիմնել մտածելու: Ազգ մը երկու Պետութիւն չ'ունենար: Դէպքերը բերին որ Հայ Պետութիւն մը վերակազմուի կովկասեան Հայաստանի մէջ. այդ Պետութիւնը կենդանի է եւ անոր կեանքը ապահովուած է. հոն է Հայոց « ազգային տունը »: Սուրիայէն, Յունաստանէն, Պուլկարիայէն կամ ուրիշ ո եւ է օտար երկիրներէ, այն Հայը որ կ'ուղէ հայ հողի վրայ հայ պետական կեանքով ապրիլ, պիտի երթայ հոն, ոմանք վազը, այլք քիչ յետոյ, մաս առ մաս:

Պէտք է ասոնք վերջնական պայծառութեամբ հասկցնել մեր սուրիացի եղբայրներուն, եւ թուրքերուն ալ, որպէս զի Սուրիացիներուն մէջ այլ եւս մէկ հօգի չգտնուի այդպիսի մութ հէքեաթներու ականջ կախող, եւ որպէս զի թուրքերն ալ դուր տեղ ծախք չընեն այլ եւս այդպիսի լղբօնկ շողորդութիւններ հրատարակելու համար:

Արփիարեանի մասին նորէն. — Վաղմի դաշնակցական մը, Պ. Վահան Մաղմանեան, Յառաջին մէջ հրատարակելու էր վերջերս ընդարձակ յօդուած մը ուր կը բերէր նոր փաստ մը Արփիարեանի « մատնիչ » չըլլալուն: Կը յայտարարէր թէ ինք զայն մօտէն ճանչցած է Պուլիս 1895 - 96ի շրջանին, եւ կրնայ վկայել թէ ան շատ լաւ գիտէր ոչ միայն Հնչակեաններու այլ եւ Դաշնակցականներու զաղտնի հաւաքավայրերը, եւ սակայն ոստիկանութիւնը երբեք տեղեկութիւն չունեցաւ այդ հաւաքավայրերու մասին: Արդ, Դաշնակցութիւնը կ'ամբաստանէր Արփիարեանը իբր նազըմ փաշայէն վարձուած լրտես մը եւ իբր այդ զայն մահափորձի ենթարկեց. վարձուած լրտես մը անշուշտ է'ն առաջ յեղափոխական կազմակերպութեանց կամ գէթ անոնցմէ մէկուն թաքստոցը պիտի յայտնէր ոստիկանութեան: Բայց այս փաստը բերելէ յետոյ Արփիարեանին մատնչութիւն վերագրողներուն դէմ, Պ. Մաղմանեան կը դրուատէ Դաշնակցութիւնը որ « մեղայազիր » գրող եւ ատով յեղափոխականի անվայել բարոյական տկարութիւն ցոյց տուող Արփիարեանը մահուան դատապարտած է « յեղափոխութեան սրբութիւնն ու բարձրութիւնը փրկելու եւ այդ կարգի աններելի սայթաքումները խափանելու համար »: Արդ, Արփիարեան իր մեղայազիրը գրած է 1890ին, մահափորձը կատարուած է 1896ին. ըմբռնելի՞ բան է որ « հայ յեղափոխութեան պատիւը փրկելու » նախանձախնդիր կուսակցութիւն մը տարիներով սպասած ըլլայ իր այդ որոշումը աւելու համար: Եւ այդ երկու թուականներն իրարմէ բաժնող վեց տարուան միջոցին, Արփիարեան՝ Շահնազարի հետ՝ հիմնած է « Հայրենիք »ը, որուն մասին այնքան ջերմ գովեստներով կը խօսի նոյն ինքն Պ. Մաղմանեան, եւ որուն առաջին տարիներուն ընթացքին՝ Արփիարեանի ամենէն մտերիմ ու սիրալիր աշխատակիցներէն եղան երկու թունդ դաշնակցականներ, Շանթ եւ « Օղիմպոս » (Վոսմեան) ինչպէս եւ դաշնակցականներու բարեկամ Մելքոն

Կիրճեան, որ յետոյ մահափորձին դիտարար
մղիչներէն եղաւ:

Ո՛չ, մահափորձին բուն պատճառը, մա-
սամբ՝ Կիրճեանի մէջ որոշ ատենէ մը յետոյ
ծնած ու հետզհետէ զարգացած անձնական ա-
տելութիւնն էր, եւ դիտարարապէս՝ Հնչակեան
կուսակցութեան (որ այդ միջոցին աւելի զօրեղ
էր քան Դաշնակցութիւնը) է՛ն կարեւոր ուժե-
րէն մին ներկայացնող Արփիարեանը վարկա-
րեկելով ու ջնջելով մրցակից Հնչակեանու-
թիւնն իսկ վարկարեկելու եւ տկարացնելու
ներքին մտածումն էր:

Գալով այն դերին զոր Արփիարեան եւ իր
թրքահայ Հնչակեան ընկերներուն մեծ մասը ի-
րեն հետ՝ կատարեցին Եւրոպայի մէջ 1896էն
սկսեալ, երբ զատուեցան հին Հնչակեաններէն
ու ստեղծեցին Վերակազմեալ Հնչակեան կու-
սակցութիւնը, այդ դերը՝ զոր Պ. Մաղմանեան
կը դատարկեի իրր յեղափոխական շարժումը
ակարացնող, իրր վատառողջ, եւն, գերազան-
ցապէս աղգասիրական, ողջամիտ ու առողջ դեր
էր. եւ քանի որ Անահիտն ալ կը յիշէ Արփիար-
եանի ու Բաշալեանի նոր Կեանքին ու Մարտին
հետ՝ իրր այդ « թուրացուցիչ ոգին » մեր մէջ
տարածող, պիտի ըսեմ որ ես հպարտ եմ այդ
զգաստացուցիչ ուղղութեան առաջին արտա-
յայտիչներէն մին եղած ըլլալուս: Ու կրնամ
աւելցնել որ Արփիարեանէն աղղուելով չէ որ
այդ ուղղութիւնն ընդգրկած եմ: Այդ ձեւով
Հայաստանն ազատելու կարելիութիւնը երբեք
չէի տեսած, եւ ատոր համար ո՛չ Հնչակեան, ո՛չ
դաշնակցական կուսակցութեան անդամ եղած
էի: Երեք հարիւր հազար հոգի պարապ տեղը
կորսնցնելէս յետոյ, պարտականութիւն էր
կոչ ընել այս ժողովուրդին որ, ջախջախուե-
լու դատապարտուած մասնական ցոյցերու սիս-
ւեմին մէջ յամառելով ջարդերու պատրուակ
հայթայթելու տեղ, իր ուժերը խնայէր եւ պա-
տեհ ըրալէի մը՝ լուրջ պատրաստութեամբ՝ ո-
րոշ ու նպատաւոր շրջանի մը մէջ (եւ ոչ թէ
ամէն տեղ) ապստամբութիւն մը յարուցանելու
յատկացնէր իր զոհուելու պատրաստ կորովնե-

րը եւ հասնէր դրական ու տեսական աղիւնքի
մը: Ժողովուրդ մը՝ դարերէ ի վեր մեծագան-
գուած կոտորածը իրր կառավարական միջոց
գործածող բարբարոս իշխանութեան մը դար-
շապարին տակ նետելն ու այդ արիւնհեղու-
թիւններէն յուղուելով միջամտող ու հայկական
հարցը դրապէս լուծող « եւրոպական վեց պե-
տութեանց » ցնորական յոյսին կառչելը, յեղա-
փոխութիւն չէր ինծի համար, այլ ինքնասպա-
նութիւն: Անդրանիկի պէս ըմբոստ հոգի մը եւ
քաջարի կուռող մը եթէ որ մը վերջապէս զըզ-
ուանքով քաշուեցաւ այդ տեսակ յեղափոխու-
թենէն, ճիշդ նոյն մտածումով էր, « զուր է
Հայերու կոտորուելուն պատճառ ըլլալ, յոյս
դնելով եւրոպական վեց պետութեանց վրայ որ
յայտնի էր թէ պիտի լրջօրէն չմիջամտէին Թըր-
քահայաստանը գրաւելով հոն ինքնավար Հա-
յաստան մը վերահաստատելու համար »:

Արփիարեան սակայն հետզհետէ ապիկար
վարիչ մը յայտնուեցաւ այդ նորակազմ կու-
սակցութեան մէջ, որ կ'ուզէր աւելի իմաստուն
ու շրջահայեաց կերպով գործել քան անցեալին
մէջ, բայց որ կը մնար յեղափոխական, եւ կը
ձգտէր լուրջ ապստամբութիւն մը պատրաս-
տել: Իր ապիկարութեան համար է որ ան հե-
ռացուեցաւ այդ կուսակցութեան կեդրոնական
վարչութենէն, եւ ոչ թէ մատնիչ նկատուելուն
համար: Ու վերջ ի վերջոյ եթէ իր նախկին
Վ.Ե. Հնչ. ընկերները զինք մահափորձի են-
թարկելու որոշումը տուին, անոնք այդ աննե-
րելի դադափարն ունեցած են որովհետեւ ան՝
կեդրոնական վարչութենէն հեռացուելէ յետոյ
կուսակցութենէն ալ քաշուեցաւ եւ սկսաւ չէ-
ղոք թերթերու մէջ կատաղի եւ անուղղամիտ
պայքար մը մղել իր երէկուան կուսակցական
ընկերներուն դէմ, եւ նաեւ որովհետեւ այդ-
պիսի մահապատիժներով սարսափ աղղելու եւ
ապստամբական ծրագրին համար հարկ եղած
մեծ զոհմարները անհարկուած հարուստներէ
կորդելու Հնչակեան ու դաշնակցական հին ու
մոայլ մեթոտր պահած էին դեռ դժբաղդարար:

Արփիարեանի պարագան մեր վերջին կէս

դարու պատմութեան ամենէն տխուր էջերէն մէկն է. տխուր, բայց ոչ կնճռոտ ու մութ: Մատնիչ չէր ան, այդ հարցը վերջնապէս լուծուած է: Դաշնակցականներն ինչպէս Վերակազմեալ Հնչակեանները յանցաւոր են՝ իբր մարդ իր թերութիւններն ունեցող, բայց մատնիչ չեղող եւ իբր հանրային գործիչ ու տաղանդաւոր գրագէտ իր աղբին ծառայութիւններ մատուցած մտաւորականի մը դէմ մահափորձի որոշում տուած ըլլալուն համար:

Դրօշակի հարց. — Սա իրողութիւնը միայն որ այսպիսի հարց մը, ինքնին ա՛յնքան յստակ, վէճերու եւ նոյն իսկ կոիւններու տեղի կուտայ մեր ամենէն կարեւոր դաշնակցներէն ոմանց մէջ, նշան մըն է թէ ի՞նչքան հիւանդ է մեր հանրային կեանքը արտասահմանի մէջ: Այդ հիւանդ կացութիւնը հետեւանք է դաշնակցական պարագլուխներու ոչ այնքան դրօշապաշտութեան որքան բռնատիրական մօլոցքին, որ հինցաւ է եւ զանազան ձեւերով արդէն յայտնուած է անցեալին մէջ: Ատեն մը ան երեւան եկաւ մեր եկեղեցիները միթիւկավայր դարձնելու կամ չդարձնելու խնդրոյն մէջ: Ըստ դաշնակցականաց, եկեղեցին « աղբին տունն » ըլլալով, ամէն էուսակցութիւն, ամէն անհատ իրաւունք ունէր՝ կրօնական արարողութեանց պահելէն դուրս՝ ո եւ է նիւթի վրայ բանախօսութեանց համար եկեղեցւոյ բնմը գործածելու: Եւ որովհետեւ այլք կը մտածէին, ամենայն իրաւամբ՝ թէ անպատշաճ էր ատիկա եւ թէ եկեղեցին բացառիկ պարագաներու մէջ միայն (աղգային հանդէսներ, դպրոցական հանդէսներ) կրնար աշխարհիկ բնոյթով հաւաքոյթներու ժողովավայր դառնալ, կատաղի կռիւներ յառաջ եկան, նոյնիսկ քանի մը Հայեր սպաննուեցան « բաց » ի տապալաններուն « հերոսական » մահակներուն տակ: Ի վերջոյ հայ ժողովուրդի ողջամտութիւնը գերակշիռ հանդիսացաւ, եւ շատոնց ի վեր դաշնակցականներն իրենք իսկ մտքերնէն չեն անցըներ այդ հարցը վերգարթեցնել: Այսօր, նոր կարգախօսն է՝ « Եռագոյն դրօշակը անհրաժեշտ է պարզել մեր բոլոր հաւաքոյթ-

ներուն մէջ. ով որ ատոր կը հակառակի, Հայ չէ, պոլչէվիքներէն վարձուած գործակալ է »: Եւ այս եղանակին վրայ՝ ահա զգուշի կռիւներու, զայթակղեցուցիչ տեսարաններու, օտար կառավարութեանց մօտ անամօթ մատնութեանց շարք մըն է որ ծայր է տուեր:

Ի՞նչ է խորքը հարցին: Եռագոյն դրօշակը ծնաւ կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութեան կազմուելէն յետոյ: Ան ընդգրկուեցաւ մեր ամբողջ աղբէն իբր Հայ Հանրապետութեան դրօշակը, իբր մեր աղգային դրօշակը: Ան այդպէս ալ մնաց մինչեւ Կարսի պարտութիւնն ու Ալեքսանդրապոլի տխուր դաշնագիրը, մինչեւ խորհրդային ձեւին տակ Հայաստանի Հանրապետութեան վերականգնումը եւ Լօղանի մէջ թրքահայ դատին խողխողումը: Ծիշդ չէ թէ այդ դրօշակը ծնունդ էր մեր մէկ միլիոն նահատակներու հեղեղօրէն թափուած արիւնին եւ մեր հազարաւոր կամաւորներու զանազան ճակատներու վրայ ցոյց տուած քաջութեանց: Ատ ճիշդ պիտի ըլլար եթէ Թրքահայաստանը կամ Կիլիկիան ազատագրուած ըլլային: Կովկասեան Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ անոր դրօշակը ծնան ուս յեղափոխութեան հետեւանքով. նոյն ձեւով ծնան նաեւ Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի Հանրապետութիւններն ու անոնց դրօշակները, հակառակ որ այդ երկու երկիրներու ժողովուրդները ո՛չ մարտիրոսական արիւն թափած էին, ո՛չ ալ Դաշնակիցներու կողքին կուտած: Բայց ինչ ձեւով ալ ծնած ըլլան այդ Հանրապետութիւնն ու իր դրօշակը, ինչ տխուր դէպքեր ալ որ պատահած ըլլան այդ Հանրապետութեան երկուքուկէս տարուան կեանքի բնթացքին, այդ Հանրապետութիւնն ու այդ դրօշակը մեր աղբին դաւաւոր գերութենէ վերականգնումի մեծ թուականը կը ներկայացնէին, աղգային հանգամանք ունէին, ու մինչեւ այսօր կը մնան ու միշտ պիտի մնան ամենայնպէս յիշատակներ ամէն հայրենասէր Հայու համար: Արտասահմանի Հայերէն անոնք — շատ սակաւաթիւ — որ այդ դրօշակը « քուրջի կտոր » կ'անուանեն, յիմար-

ներ են: Սակայն այսօր՝ տասերկու տարի է ի վեր, կը գտնուինք նոր ու որոշ կացութեան մը առջեւ, կացութիւն որուն էական, տիրական չափը՝ Խ. Հայաստանի գոյութիւնը, տեւականութիւնն ու կենսունակութիւնն է, միակ ամուր ու սրտապնդիչ տարրը, որմէ դուրս մեր ազգին ապագան ապահովող ոչինչ ունինք: Արտասահմանի Հայութիւնը՝ բաց ի զաշնակցականներէն՝ կը ճանչնայ Խորհ. Հայաստանը իրր Հայ ազգային պետութիւն, բէթիմի ինչ ինչ կողմերու մասին իր վերապահումներն ունենալով հանդերձ. կը ճանչնայ Խորհ. Հայաստանի կառավարութիւնը իրր օրինաւոր իշխանութիւն մեր հայրենիքին, եւ կ'ուզէ իր գործակցութիւնը բերել անոր հայրենաշէն ու ազգահաւաք գործին: Ան Հայաստանի չիրկուած չըջաններուն մէջ մեր ժողովուրդին իրաւունքներուն անջինջ մնացած ըլլալուն հաւատքն ունի, բայց կը մտածէ թէ օր մը այդ իրաւունքներուն որոշ չափով յարգուին իսկ կախում ունի մեր այժմեան կենդանի Հայաստանին զարգացումէն եւ անոր Խ. Միութեան զօրութեան վրայ կրթընած մնալէն: Դաշնակցութիւնը բոլորովին տարբեր կարծիք ունի այդ էական հարցի մասին. ան կը հաւատայ թէ ինք պիտի կարողանայ իր ուժերով՝ կամ իր ետեւէն քաշելով արտասահմանեան Հայութեան մեծ մասը՝ միացեալ եւ անկախ Հայաստան մը ստեղծել, եւ անհրաժեշտ կը նկատէ որ եռադոյն դրօշակը պարզուի մեր հաւաքոյթներուն մէջ՝ իրր խորհրդանշան միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարին(1): Թէ Դաշնակցութիւնը, իր կազ-

մած հաւաքոյթներուն մէջ պարզէ այդ դրօշակը՝ իրր միացեալ եւ անկախ Հայաստանի գաղափարին խորհրդանշան եւ իրր տեսակ մը բողոք Հայաստանի արդի իշխանութեան դէմ (իր ժէսթը յստակօրէն այդ կրկնակ նշանակութիւնն ունի), ատիկա իր իրաւունքն է, ու ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ իրեն արգելք հանդիսանալ ատոր մէջ: Բայց Դաշնակցութիւնը իրաւունք չունի բռնադատել արտասահմանի Հայութեան իրեն պէս չմտածող ստուար զանգուածը (իր գրեթէ բոլոր կազմակերպութիւններով, Հայաստանեայց եկեղեցի, Բարեգործական, Դրպարոցներ, Հայրենակցականներ, եւն.) որ իր բոլոր հաւաքոյթներուն մէջ պարզէ այդ դրօշակը: Վերջերս՝ Շիրակոյի, Գահիրէի, Լիօնի մէջ պատահած ամենացաւալի դէպքերը՝ միայն ու միայն զաշնակցականներուն իրենցմէ դուրս եկած Հայութեան ազատութիւնը բռնաբարելու եւ իրենց կամքը անոնց պարտադրելու ջանքերուն հետեւանք են: Այդ դրօշակը պարզելով կրնա՞նք դոնէ հայ ազգայնութեան ճանաչումը ստանալ Տէրութիւններէն օտար երկիրներու մէջ ցրուած Հայերուն համար: Ո՛չ, դրօշակ ի ձեռին, պիտի մնանք նորէն « Հայ ծագումով գաղթական »: Տէրութիւնները այդ դրօշակը այլ եւս չեն ճանչնար իրր գոյութիւն

գաղափարը, զոր կ'արտայայտէ այդ լաթը իր գոյներով: Ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստանի գաղափարն է որ մարմնացած է Եռադոյնին մէջ: ... Ինչո՞ւ Հայաստանը պիտի դադրի կենդանի իրականութիւն մը ըլլալէ մեզի համար, եթէ մենք հրաժարինք իւրացնելէ անոր վրայ այժմ ծածանող օտար դրօշակը, որ Մոսկուայէն պարտադրուած է եւ միջազգային յեղափոխութեան դրօշակն է: Միքէ Հայաստանը, կենդանի Հայաստանը աւելի պաշտած չե՞նք ըլլար, եթէ բոլշեւիկեան կարմիր դրօշակի փոխարէն, որ ցարկան դրօշակէն աւելի արժէք մը չունի Հայութեան համար, շարունակենք պաշտել մեր ազգային Եռադոյնը ... Եւն. »:

(1) Ճիշդ այս բոլորիս, ահա կը տեսնեմ Պոսքրնի « Հայրենիք »-ին մէջ խմբագրական մը ուր եռադոյնին տրուած այդ նշանակութիւնը եւ անոր հանդիսաւոր պարգումին մէջ Խ. Հայաստանի այժմեան հայ իշխանութեան դէմ բշտամական կեցումի մը ձգտումը՝ որոշապէս բանաձեւուած են. « ... Անոնք որ կը պաշտպանեն եռադոյնը, դրօշակի լաթը չէ որ կը պաշտպանեն, այլ այն մեծ ու նուիրական

ունեցող անկախ տէրութեան մը խորհրդանշանը, անոր պարզումը թոյլ կուտան (tolérer) իրր պատմական յիշատակ մը, իրր ցեղանշան մը (1) : « Գաղթական » ժամանակաւոր ու տը-
խուր անուանակոչութիւնը վերջ պիտի գըտ-
նէ այն օրը միայն երբ Հայրենիքէն
դուրս գտնուող Հայերը Խորհրդային
Հայաստանի քաղաքացիները կարենան դառ-
նալ. ատ է լուծումը, որ այդ ճամբով միայն
կրնայ գալ, եւ որ օր մը պիտի գայ անշուշտ,
չ- շատ ալ հեռու չէ թերեւս այդ օրը, քանի որ
Խ. Միութիւնը եւ արեւմտեան տէրութիւնները
հետզհետէ աւելի կը մօտենան իրարու : Ըսել
թէ Մոսկուան ու Երեւանն են որ արտասահմա-
նի Հայութեան այս կամ այն քաղաքական հո-
սանքին կամ կրօնական պետերուն միջոցով
կ'ուզեն այդ զրօշակի գործածութիւնն արգի-
լել, բացարձակ սուտ մըն է, որուն չեն հաւա-
տար նոյն իսկ դաշնակցական հրապարակա-
գիրները որ զայն կը յեղյեղեն : Արտասահմանի
այն բոլոր Հայերը որ կը մտածեն թէ այդ զրօ-
շակը յարգելու լաւագոյն եղանակը զայն ցոյցի
ու վէճի առարկայ չդարձնելն է, իրենց հայ-
եացքներուն հետեւելով է որ այդ ուղեգիծը որ-
դեգրած են ու պէտք չունին ոչ մէկ տեղէ հրա-
հանդ ստանալու : Ատոր համար երթալ այդպի-
սիները մատնանիչ բնել օտար կառավարու-
թեանց իրր պոլշէվիզմի գործակալներ, զգուշի
ցածութիւն է : Այդ քսութեան զիջանողները

չատ լաւ գիտեն որ Խ. Հայաստանի ու եռագոյ-
նի հանդէպ իրենցմէ տարբեր մտածող Հայե-
րը ոչ միայն պոլշէվիզ չեն ոչ ալ պոլշէվիզմի
գործակալ, այլ՝ Խ. Հայաստանի « աղգային »
տեսակէտով մեծ արժէքը եւ անոր մէջ կատար-
ուած հայրենաշէն գործին կարեւորութիւնը
ըմբռնելով հանդերձ՝ համայնավարութեան ար-
տասահմանի Հայոց մէջ տարածման որոշապէս
հակառակողներ են :

Ներկայ կռիւները՝ զրօշակի շուրջ՝ անխմաստ
են ուրեմն, եւ հայ Ժողովուրդի վարկին ու գա-
ղութահայութեան շահերուն վնասելէ ուրիշ
արդիւնք չեն կրնար ունենալ : Արտասահմանի
Հայութիւնը զրօշակ չունի այսօր, ինչպէս որ
պաշտօնապէս ճանչցուած աղգայնութիւն ալ
չունի, « գաղթական » է : Տխուր է այս կացու-
թիւնը որուն ենթարկուած են հարիւր հազա-
րաւոր Հայեր, բայց այդ է կացութիւնը : Այդ
տխուր կացութեան մէջ, մեր միակ միխթարու-
թիւնը եւ բարոյական նեցուկը՝ Խորհ. Հայաս-
տանի գոյութիւնն է : Արտասահմանեան Հայոց
հաւաքոյթներու մէջ, երբ հարկ ըլլայ զրօշակ
պարզել, — որովհետեւ կան շատ պարագաներ
ուր ու եւ է զրօշակի հարկ չկայ — պէտք է
պարզել զրօշակը այն երկրին որուն հողին վրայ
հիւրընկալուած է այդ հաւաքոյթները կազմա-
կերպող գաղութը : Իսկ Դաշնակցութիւնը կը-
նայ իր հաւաքոյթներուն մէջ, ինչպէս ըսի ար-
դէն, պարզել եռագոյնը ինչքան ուղէ : Այդպէս
բնելով, Դաշնակցութիւնը հետեւողական կը
մնայ իր ընդգրկած ուղեգիծին : Բայց Դաշնակ-
ցութիւնը, երբ ուրիշ կազմակերպութիւններու
հետ կը մասնակցի հաւաքոյթի մը կամ երբ կը
գտնուի չէզոք հաստատութեանց կազմած հա-
ւաքոյթներու հանդէպ, ու եւ է իրաւունք չունի
« զօսպայութեամբ » բռնադատել միւս կազմա-
կերպութիւնները որ եռագոյնը պարզեն, երբ
անոնք ամենայարգելի եւ ամենալուրջ պատ-
ճառներով ատոր համաձայն չեն :

Կը մնայ՝ իրր բացառիկ երեւոյթ՝ Փրան-
սական բանակի նախկին կամաւորներու Ընկե-
րութեան, Հ. Մ. Բ. Մ. ի եւ նմանօրինակ կազ-

(1) Օտար կառավարութիւնները որ այդ
բոյլատու վերաբերմունքն ունեցած են ցարդ
(երբեք չտալով սակայն այն նշանակութիւնը
գոր. դաշնակցականները կուտան եռագոյնի
պարգումին), կրնան այդ բոյլատուութեան ալ
վերջ դնել՝ եթէ դաշնակցականները ամէն տեղ
Շիֆակօի կամ Եգիպտոսի մէջ բրածնուն պէս
կռիւի ու ծեծկռուի պատճառ դարձնեն ե-
ռագոյնի պարգումը. Եգիպտոսի կառավարու-
թեան կողմէ արդէն իսկ դրուած արգելք՝
դաշնակցականներուն յիմարական ընթացքին
բնական հետեւանքն է :

մակերպութեանց պարագան: Ասոնք, իբր որոշ (ու ոչ — քաղաքական) կազմակերպութիւններ, իրենց անդամներուն մեծամասնութեան քուէով որոշեր են եռագոյնը պարզել՝ միջազգային հանդիսութեանց մասնակցելու ատեն, իբր նշան իրենց « Հայութեան »: Ասոնց մասին քննադատութիւն ընող շատ քիչ եղաւ ցարդ: Ասոնք՝ միջազգային տօներու, թափօրներու, մրցումներու մէջ՝ պէտք ունին արդարեւ իրենց հայկական հանգամանքը ցոյց տուող նշանի մը, եւ որովհետեւ կարմիր դրօշակը կարելի չէ գործածել, կը պարզեն եռագոյնը իբր հայկական խորհրդանշան: Տրուած ըլլալով սակայն որ դաշնակցական պարագըլուխները Պորճ. Հայաստանի դէմ իրենց ատելութիւնը հետզհետէ աւելի բուռն կերպով կ'արտայայտեն, մինչ արտասահմանի Հայութեան մէջ այդ կենդանի ու զարդացող Հայաստանին համար համակրութիւնը կ'ընդլայնի ու կը դորանայ, անկարելի չէ որ այդ կազմակերպութիւններն ալ վաղը իրենց որոշումը վերաքննելու մղուին, իրենց հայկական հանգամանքը ցոյց տուող նշանադրօշ մը ընդունելով՝ փոխանակ եռագոյնին, որ դաշնակցականներուն բռնած քաղաքական ուղեգծին հետեւանքով՝ Պ. Հայաստանի թշնամի այդ ուղեգծին յայտանիւն ըլլալ սկսած է դժբախտաբար:

Շիքակոյի ցուցահանդէսին մէջ պատահածը ատոր մէկ սպացոյցն է: Չուր տեղ դաշնակցական թերթերը կը դատափետեն Ամերիկահայոց առաջնորդ Ղեւոնդ Դուրեան եպիսկոպոսը այդ ցուցահանդէսին մէջ իր ունեցած վարձուքին համար որ տրամաբանական, խոհական ու արի վարձուք մըն է: Ան դեռ Շիքակօ չհասած, ցուցահանդէսին հայկական բաժնին կազմակերպիչ հայ մասնախումբը որոշած է եղեր եռագոյն դրօշակ չպարզել բեմին վրայ: Հայ երգեր պիտի երգուէին, հայ պարեր պիտի պարուէին, հայ եպիսկոպոս մը խօսք պիտի տանէր, յայտնի պիտի ըլլար հոն հաւաքուած միջազգային հասարակութեան թէ այդ բաժինը հայկական էր, ուրեմն եւ անհրաժեշտ պէտք

մը չկար դրօշակ պարզելու: Չէր կարելի սպասել Ղեւոնդ Դուրեան եպիսկոպոսէն, որ եռագոյնին պարզումը պահանջէր: Դուրեան եպիսկոպոսի, ինչպէս արտասահմանի բոլոր հայ եկեղեցական պետերուն, պարտքն է հետեւիլ սյն ուղեգծին զոր ընդգրկեց Մայր — Աթոռը հանգուցեալ Գէորգ Ե. կաթողիկոսին օրէն իսկ, եւ որ պարտադրուած ուղեգիծ մը չէ — թող տոտր վստահ ըլլան ամենքը, — այլ էջմիածնայ ամբողջ Միաբանութեան անկեղծօրէն ընդգրկած ուղեգիծն է: Հայկական օրուան հանդէսին սկսելու պահուն, դաշնակցականներ կուգան յանկարծ՝ իրենց կուսակցութեան որոշումով միայն՝ ու բեմին վրայ կը ցցեն եռագոյնը, մինչ ուրիշ դաշնակցականներ հասարակութեան մէջէն իրենց զրպանէն կը հանեն ու օդին մէջ կը բարձրացնեն փոքրիկ եռագոյն դրօշներ. ատիկա քաղաքական որոշ ցոյց մըն էր, որ այդպիսի հանդէսի մը մէջ, միջազգային հասարակութեան մը առջեւ, այդ ձեւով մանաւանդ կատարուած, բոլորովին անճոռնի եւ անխելք էր: Ղեւոնդ եպիսկոպոս լիովին իրաւունք ունէր պահանջելու որ որոշ հատուածի մը կողմէ քաղաքական ցոյցի ձեւ առնող այդ ինքնազուլիս կարգադրութիւնը չպահպանուի՝ որպէս զի ինք կարենայ բեմ դալ ու խօսիլ: Եռագոյն դրօշակը անպատուողները զայն այդ ձեւով դործածողներն եղած են այդ պարագային (1):

(1) Բացատրական մանրամասն յայտարարութիւնը գոր Շիքակօի հայկական յանձնախումբը հրատարակած է եւ գոր այս բրոնիկիս փորձերը սրբագրած միջոցիս կարդացի Պայքարի մէջ, ցոյց կուտայ որ խումբ մը դաշնակցականներու ունեցած վերաբերմունքը Շիքակօի պատմութեան մէջ աւելի եւս տգեղ ու դատապարտելի նկարագիր ունեցած է քան ինչ որ լրագրաց տուած հակիրճ տեղեկութիւններէն իմացած էինք: Այդ յայտարարութենէն անգամ մը եւս՝ ու աւելի պայծառ կերպով՝ կ'երեւայ ինչքան Ղեւոնդ եպիսկոպոս Դուրեանի վար-

Ներկան արդէն սկսած է ցոյց տալ, բայց ապագան աւելի որոշ պիտի ցոյց տայ, թէ արտասահմանի Հայութեան մէջ՝ մեծամասնութեան եւ դաշնակցական փոքրամասնութեան ընդգրկած քաղաքական երկու ներհակ թէզերէն ո՛րը աւելի լրջօրէն հայրենասիրական է:

Հայ տպագրական տառերու բարեփոխումը. — Երեւանի մէջ առնէ մը ի վեր կը զբաղին այս հարցով, որու մասին արտասահմանեան հայ մամուլին մէջ ալ շատ գրուեցաւ վերջերս:

Այս հարցը նման չէ ուղղագրութեան չա-

մունքին եղած է ուղիղ, իմաստուն եւ արի, ու կ'երեւայ նաեւ քէ ինչքան Յանձնախումբին իսկ — ու մասնաւորապէս անոր նախագահին՝ Պ. Կարապետ Փուշմանի — վերաբերմունքը յստակատես հայրենասիրութեամբ ու բախում ինչպէս կորույծ լի եղած է այդ հարցին մէջ:

Յանձնախումբը երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ որոշեք է եռագոյն չպարգել եւ այդ որոշման համակերպեր է յանձնախումբին դաշնակցական անդամն ալ, պայմանով որ ծերակուտական Քինկը հրաւիրուի իբր բանալիս: Յանձնախումբը այդ առաջարկը մերժեք է, եւ ամենայն իրաւամբ, որովհետեւ Քինկ կատաղի քշումի մըն է խորհ. Միութեան. եւ ասպակովապէս իր նաոր Խ. Հայաստանի դեկավարներուն դէմ յարձակում մը եւ « Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի » ծրագրին քառագոյնում մը պիտի ըլլար ինչ որ, այդ գուտ հայկական — մշակութային հանդէսին մէջ բոլորովին աննահ, Յանձնախումբին անդամներուն — ու գաղութահայութեան ալ — մեծամասնութեան քաղաքական ուղեգծին հակառակ քէզի մը պաշտպանութիւնը պիտի ներկայացնէր: Յանձնախումբը խնդրած է Յուցահանդէսին ընդհանուր կազմակերպիչ ամերիկեան Քոմիքէի նախագահ Պ. Սքրէյֆմանէն որ ինք արտասանէր ամերիկեան ազգին Հայ ժողովրդի հանդէպ բարեկամական զգացումներն արտայայտող նաոր. խումբ մը դաշնակցականներու ինքնա-

բախուման հարցին: Բնաւ պէտք չկար մեր դասական ուղղագրութեան դաշնու. մեր տպագրական տառերէն մէկ քանիին աւելի յստակ ու ոմանց ալ աւելի կոկիկ ձեւ տալու հարցը բանաւոր կը թուի արտասահմանեան հայ մտաւորականներու մէկ մասին ալ: Այդ ոգւով փորձ մը ըրած է առնելով Ճանիկ Արամեան, եւ իր հնարած տառերը ընդգրկուած են ամբողջ Հայութենէն: Պ. Երզնկեանի առաջագրութիւնները լաւ են, բայց յօրինած տառերը մեծ մասամբ անյաջող. իր հնարած տառերէն չառերը տղեղ են, ամբողջութիւնը աններգաշնակ, աչք յոգ-

կամ որոշման առջեւ Ղեւոնդ Եպիսկոպոս եւ Յանձնախումբը չէին կրնար գլուխ ծռել: Պ. Սքրէյֆման խնդրեք է նախ դաշնակցականներէն որ չշարունակեն այդ ցոյցը: Անոնք յամարեք են: Պ. Սքրէյֆման քուէի դրեք է հարցը, եւ ներկայ եղող Հայերը ստուար մեծամասնութեամբ ցոյցին դադրելուն կողմնակից արտայայտուեք են: Դաշնակցականները նորէն յամարեք են: Ասոնց եւ հակախոհներուն միջեւ բաղխումներու առաջին առնելու համար Պ. Սքրէյֆման ստիպուեք է ոստիկաններ կանչել որպէս զի ցուցարարները դուրս հանուին: Ռ՞վ է պատասխանատուն այդ խաղաղութեան, երէ ոչ ցուցարարները:

Միեւնոյն հարցին շուրջ վէն ունեցեք են Շիֆակօի Գերմանացիները՝ ցուցահանդէսին « Գերման Օրուման » առքիւ: Ոմանք ուզեք են գերման կայսերական, այլ հանրապետական, այլ հիթլերեան դրօշակը պարգել. վերջ ի վերջոյ բոլորը խաղաղօրէն համաձայնեք են որ՝ իրենց ներքին վէճերը Ամերիկացոց առջեւ չփռելու համար՝ իբր Ամերիկայի մէջ հիւր Գերմանացիներ ամերիկեան դրօշակը պարգեն « Գերման Օրուման » հանդէսին: Բաղդատեցէք այդ մեծ, զօրաւոր ու բուռն կերպով հայրենասէր ազգի զաւակներուն խոհական վերաբերմունքը մեր դաշնակցականներուն վերաբերմունքին հետ ... :

նեցնող եւ հայկական նկարագիր չունեցող: Լաւագոյնը պէտք է եւ կարելի է դտնել: Կ'իմանանք վերջին պահուն թէ կառավարութիւնը յատուկ յանձնաժողով մը կազմեր է այդ հարցով դրադելու համար: Յանկալի է որ հապճեպով որոշում չտար այդ յանձնաժողովը, եւ մէջտեղ դրուէր տպագրական տառերու նոր ձեւ մը, որ հայ նկարագիր ունենար, յստակ ըլլար եւ ճաշակաւոր, ինչ որ հմուտ բանասէրներու, վարպետ արուեստագէտներու եւ տպագրիչներու աշխատակցութեամբ կրնայ ձեռք ձգուիլ:

Եթէ յաջող արդիւնք մը դուրս գայ, պատճառ մը չկայ որ արտասահմանի հայ տպարաններն ալ զայն չընդունին: Ատ ըսել չէ որ մեր ցարդ ունեցած տպագրական տառերը պիտի մէկդի նետենք՝ Հայաստանի թէ արտասահմանի մէջ՝ եւ այդ նորահնար տառերը միայն պիտի գործածենք: Երեւանի նորահնար տառերը պիտի ըլլան նոր ձեւ մը եւս՝ ցարդ մեր ունեցածներուն վրայ աւելցող:

Ի՞նչքան խելացի բան կ'ընէր Երեւանի կառավարութիւնը եթէ այդ յանձնաժողովին անդամներուն միացնելով քանի մը հեղինակաւոր դրագէտներ եւ բանասէրներ, նոյն յանձնաժողովէն խնդրէր նաեւ վերաքննել ուղղագրութեան հարցը, որ տպագրական նոր տառեր հնարելու հարցէն շատ աւելի կարեւոր է եւ որուն մէջ գործուած ծանր սխալը անհրաժեշտօրէն պէտք է դարմանել:

Սեւան եւ Յուսաբեր. — « Յուսաբեր » ի վերջին թիւերուն մէջ տեսայ վեց երկար յօդուածներ, Սեւանի ողբերգութիւնը տիտղոսով, Զանգի ստանուելով անձի մը կողմէ գրուած: Այդ յօդուածագրին համեմատ, որպէս թէ Մոսկուա որոշած է եղեր Սեւանայ լճին ամբողջ ջուրը գործածել գլխաւորապէս ելեկտրական ուժ արտադրելու եւ այդ ելեկտրական ուժին ամենամեծ մասը պիտի գործածուի եղեր Ազրպէյճանի (մասնաւորապէս Գանձակի) գործարաններուն, որով յիսուն տարիէն Սեւանայ լիճը բոլորովին պիտի չորնայ, անոր ջուրերուն արտադրած ուժէն միմիայն Ազրպէյճանը պիտի

օգտուի եւ իր մեծ ջրամբարին չորացմամբ Հայաստանը « անապատ մը պիտի դառնայ »: Արդ, տեղեկութիւնները զոր ստացած եմ իրաւեկ անձնաւորութիւններէ, այս մույլ մասալէն շատ տարրեր կերպով կը ներկայացնեն Սեւանի ջուրերու օգտագործման նոր ծրագիրը, որուն վերջնական ձեւն ու գործադրութեան որոշումը պիտի տրուին ոչ թէ Խ. Միութեան կեդր. կառավարութեան կամքով միայն, այլ Խ. Հայաստանի կառավարութեան եւ կեդր. կառավարութեան համաձայնութեամբ. (Յարական ընթերցող օրով Զանգիի բանաձեւած ծրագրին մօտեցող ծրագիրներ յղացուած ու բարեբաղդարար չեն գործադրուած. այսօր այդ հին ծրագիրները մէկդի դրուած են). ըստ վերջին ծրագրին, որուն պատրաստութեան մէջ մեծ դեր կատարած է այն սքանչելի հայ ճարտարագէտը որ է Պ. Տէր Աստուածատուրեան, Զորագետի հոյակապ ջրակեկտրակայանին կերպիւր, Սեւանայ լճին ջուրերուն ոչ թէ ամբողջութիւնը, այլ մէկ մասը պիտի գործածուի, տարուէ տարի, ոռոգելու Հայաստանի անջրդի մնացած լայնատարած հողերը, եւ ատկից զատ՝ արտադրելու մեծ քանակութեամբ ելեկտրական ուժ որ պիտի ծառայէ Հայաստանի արդէն գոյութիւն ունեցող ու մանաւանդ նոր հիմնուելիք բազմաթիւ գործարաններուն, եւ որուն աւելորդը կարելի պիտի ըլլայ նաեւ, ոչ թէ ստիպմամբ նուէր տալ, այլ ծախել Գանձակի կամ Հայաստանի դրացի այլ գործարաններուն, ինչ որ հասոյթի նոր աղբիւր մը պիտի դառնայ Հայաստանի համար: Սեւանայ լիճը՝ տարիներու ընթացքին՝ քիչ մը պիտի փոքրանայ, բայց երբեք պիտի չչորնայ, պիտի մնայ միշտ Հայաստանի ջրամբարը եւ նոյն ատեն անոր բնական ղեղեկութիւններէն եւ անոր ու ամբողջ Կովկասի լաւագոյն ամարանոցներէն մին: Այնպէս որ Սեւանի ծրագրով՝ ինչպէս ան իրապէս յղացուած է իր վերջին ձեւին մէջ, Հայաստանը ոչ թէ անապատ պիտի դառնայ, այլ շատ աւելի մեծ չափով քան այժմ պիտի ծաղկի ու զարգանայ: Բազդատեցէք ճշմար-

տութիւնը « Յուսարեր » եւն իսկապէս « ողբերգական » վայրերանութեան հետ, եւ արտասուեցէք այդ թերթին ընթերցողներուն վրայ որ Հայաստանի մէջ անցած դարձած բաները այդպիսի ձեւով մը կ'իմանան: Չէ՞ք կարծեր որ « Յուսարեր »ը անյարմար անուն մըն է այդ թերթին, եւ « Յուսահատարեր »ը շատ աւելի ճիշդ անունակոչութիւն մը պիտի ըլլար:

Արովեանի յուշարձանին կանգնումը. — Գիշ օր առաջ Երեւանի մէջ տեղի է ունեցեր Արովեանի յուշարձանին բացման հանդէսը: Ինչպէս յայտնի է, այդ յուշարձանը կանգնելու գաղափարը Կովկասի Հայերը յղացան ցարական շրջանին. հանգանակութիւն ալ բացուեցաւ, որ շատ խեղճ արդիւնք տուաւ: Հանգուցեալ Տէր — Մարութեան արձանագործին յանձնուեցաւ յուշարձանին կերտումը. ան յօրինեց պեղեցիկ յուշարձան մը, բայց անոր կանգնումը չտեսած մեռաւ: Հայաստանի Հանրապետութեան շրջանին ալ, այդ յուշարձանը՝ որ պատրաստ էր, չկանգնուեցաւ: Եւ ահա միջազգայնական, « ազգութեաց », « Մոսկուայի « լակէյ » այժմեան Երեւանի ղեկավարներն են որ այդ յուշարձանը կը կանգնեն ի պատիւ հայրենասէր հանճարեղ գրագէտին: Այդ առթիւ արտասանուած ճառերուն եւ հրատարակուած յօդուածներուն մէջ, ճշդած են այնտեղ՝ անշուշտ՝ թէ

Արովեանի գաղափարները մօտիկ չեն այժմ Հայաստանի մէջ տիրող մտայնութեան, բայց եւ յայտարարած են թէ Արովեան, իրր ժողովուրդը սիրող, Փօլքլօրի գանձերը հաւաքող, առաջին անգամ ժողովրդական լեզուն գրականացնող, չի կրնար սիրելի չըլլալ համայնավար Հայերուն ալ: Կարելի է աւելցնել թէ ան ոչ միայն աշխարհաբարը գրական լեզու դարձնող առաջին գրողն եղած է Արեւելահայոց մէջ, այլ եւ վերջին, Զանգիի առաջին մասին եւ Պարսպ Վախթի Խաղալիքին մէջ՝ ժողովուրդի կեանքը, բարքերը, տիպարները արդէն իսկ իրապաշտ վիպողի ու երգիծագրի աչքով տեսնող եւ նկարագրող առաջին հայ գրագէտն եղած է, եւ թէպէտ թունդ հայրենասէր, նոյն իսկ մերթսգոյցանամով, քննադատական ողի ու յառաջդիմական ձգտումներ ալ ի յայտ բերած է:

Յուշարձանը կանգնուած է քաղաքին լաւագոյն մասին մէջ, Արովեան փողոցին մէջտեղը, հիւրանոցին դիմացը, հրապարակի մը վրայ՝ զոր սկսած էին շինել երբ Երեւան կը գրտնուէր:

Այդ դէպքը ուրախութիւն պիտի պատճառէ հայ գրականութիւնը եւ Արովեանը սիրող բոլոր Հայերուն՝ ուր ալ գտնուին. եւ այդ ուրախութիւնը դէպքին նուիրուած այս քանի մը քողերով է որ կը վերջացնեմ քրոնիկս:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ